

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевська ч. 3

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ
АНТОНОВИЧ
1834—1908—1984

У 150-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

НЬЮ-ЙОРК

МЮНХЕН

ТОРОНТО

1985

diasporiana.org.ua

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Series: Studies on Mykhailo Hrushevs'kyi No 3

Editor: Lubomyr Wynar

MYKHAILO HRUSHEVS'KYI

VOLODYMYR BONIFATIOVYCH

ANTONOVYCH

1834—1908—1984

NEW YORK

TORONTO

MUENCHEN

1985

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевськіана ч. 3

Редактор — Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ
АНТОНОВИЧ
1834—1908—1984

НЬЮ-ЙОРК

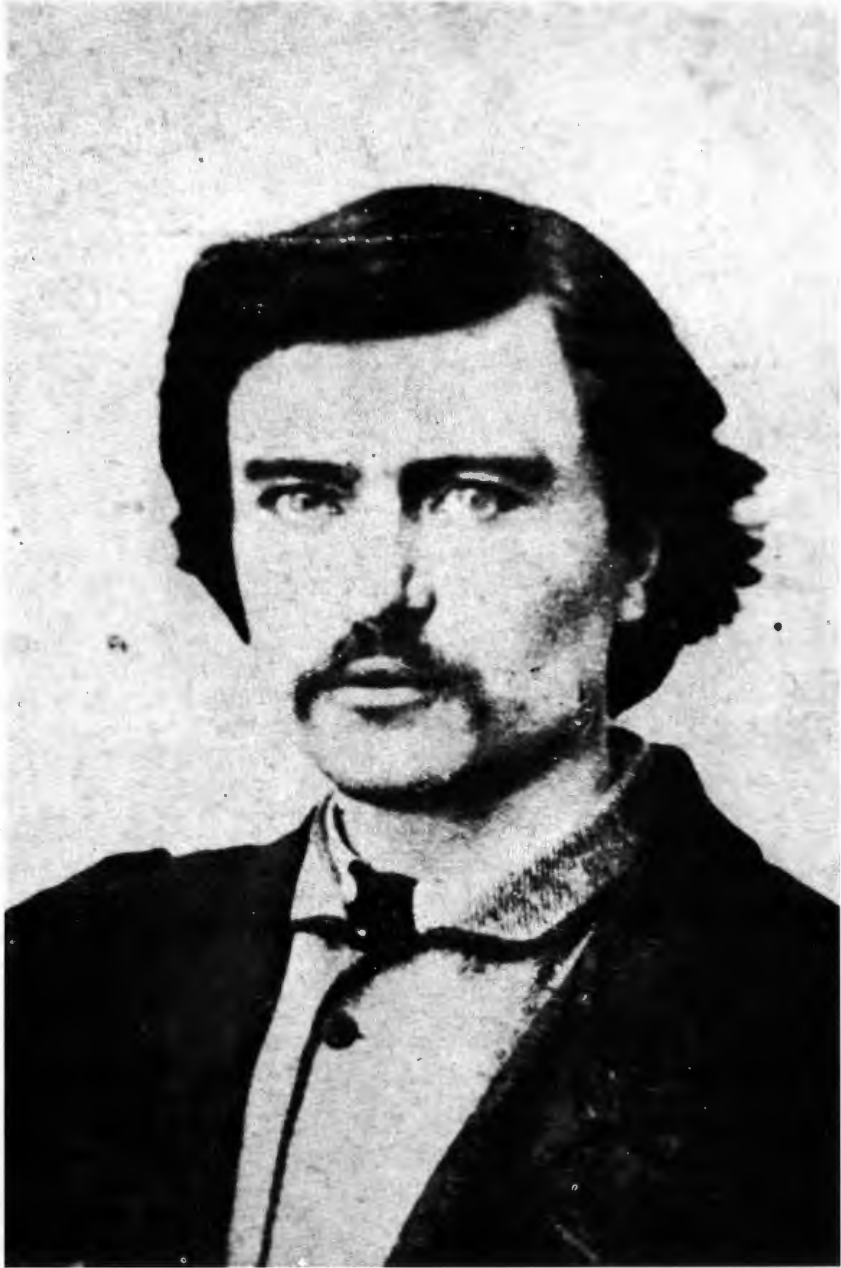
МЮНХЕН

ТОРОНТО

1985

Українське Історичне Товариство складає якнайглиб-
шу подяку п. Вадимові Павловському за рідку фото-
графію В. Антоновича, з кінця 1860-х чи початку
1870-х років.

Друковано 300 примірників

B. Amos

10/10/10

10/10/10

10/10/10

Володимир Антонович: 1834—1908—1984

Л. Винар

ДО 150-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

У 1984 році відзначаємо 150-ліття народження Володимира Боніфатієвича Антоновича, одного з найвидатніших українських істориків і громадських діячів у другій половині XIX століття. Відзначаємо життя і діяльність батька української наукової історіографії, яка, на думку Дмитра Багалія, завдяки Володимирові Боніфатієвичу дійшла «може найвищого ступеня свого розвитку в XIX ст.»¹ Це мабуть не випадково, що на 1984 рік припадають дві річниці: 150-ліття народження В. Антоновича і 50-ліття смерти його найвидатнішого учня Михайла Грушевського.

В українській історіографії Володимир Антонович відіграв подібну роль як фон Ранке в німецькій і світовій історичній науці під оглядом впровадження наукової методи історичного дослідження, яка базується на глибинній аналізі історичних джерел. Автор цих рядків поділяє повністю твердження О. Гермайзе, що від Антоновича «закріплюється в нашій історіографії нова традиція документалізму»,² яка стала основою його школи істориків у Києві. З цієї історичної школи вийшли такі відомі дослідники, як О. І. Левицький, Д. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський, І. М. Каманін, О. Грушевський, М. Грушевський і інші видатні історики. На учнів В. Антоновича впало завдання розбудувати наукову і національну основу української історіографії, яка охоплювала б цілість українського історичного процесу. Завдяки науковій діяльності та творчості Михайла Грушевського, його співробітників і учнів — це завдання було сповнене.

Не менш важливе місце займав Володимир Антонович у розвитку українського культурно-національного руху на Великій Україні і в Галичині. Можемо погодитися з твердженням Дмитра Дорошенка, автора досі найкращої монографії про історика, що В. Антонович «протягом майже пів сотні літ стояв у фокусі українського національного руху, а бували часи, коли його справедливо уважали за ідейного про-

¹ Дмитро Багалій, *Історія України на соціально економічному ґрунті*. Київ, Державне Видавництво України, 1928, стор. 37.

² О. Гермайзе, «В. Антонович в українській історіографії», *Україна*, кн. 5, 1928, стор. 30.

відника того руху».³ Починаючи від його провідної ролі в організації та діяльності Київської Громади, яка постала в 1861 році, Володимир Боніфатієвич всеціло віддав себе українській народній справі. Своє ідеологічне «вірую» він подав у своїй статті «Моя сповідь», яка появилася як відповідь на відкритий лист польського публіциста Зенона Фіша, який під псевдонімом Тадеуша Падалиці помістив його в «Основі», називаючи Антоновича «персвертнем». У своїй відповіді В. Антонович пояснив причину його розриву з польським суспільством, польською шляхтою, яку уважав експлуататором українського народу. У своїй відповіді В. Антонович писав:

«Так п. Падалиця, ваша правда. Я справді «перевертень», — але Ви не звернули уваги на одну обставину, а саме, що слово «отступник» не має по собі глуму; щоб скласти уяву про особу, до якої прикладається ця назва, треба знати од якої справи людина одступила і до якої пристала. Інакше це слово позбавлене змісту, це порожній звук. Ваша правда. Доля хотіла, що я народився в Україні шляхтичем, в дитячому віці мав всі привички паничів і довго ділив всі станові та національні пересуди людей, серед котрих виховувався. Але коли прийшов час самопізнання... я побачив, що поляки-шляхтичі, які живуть на українській землі, мають перед судом свого сумління два вибори: або полюбити народ, серед котрого живуть, просякнути його інтересами, повернутися до народности колись покиненої їх предками і невсипущою працею і любовю, в міру сил, винагородити все лихо, яке вони нанесли народові, який кормив цілі покоління вельможних кольтоністів, а які за піт і кров платили погордою, лайкою, нехтованням його віри, звичаїв, моралі, особистости — або, коли для цього не стане сили, переселитися в польську землю, заселену польським народом... щоби самому перед собою очиститися від трагічних закидів, що я також колоніст, також плантатор, що посередно або безпосередно (що зрештою на одно виходить) живу з чужої праці, заступаю дорогу розвиткові народу, в котрого хату я вліз неспрошений з чужими йому стремліннями, що належу до табору, який стремить до здавлення народного розвою місцевого населення, і що невинно перебираю на себе відповідальність за їхні вчинки. Само-собою я вибрав перше, бо скільки я не був попсований шляхетським вихованням, мені було легше розстатися зі шляхтою, як з народом, серед якого я виріс, котрий я знаю, котрого гірку долю бачив у кожному селі, де панував над ним шляхтич... я надіюся, що працею і любовю заслужу колись, що українці визнають мене сином свого народу, бо я готовий усім поділитися з ними».⁴

У цій статті-сповіді Володимира Антоновича знаходимо правдиві

³ Дмитро Дорошенко, *Володимир Антонович*. Прага; В-во Тищенко, 1942, стор. 46. Обговорення поглядів Д. Дорошенка про історичні праці В. Антоновича в Л. Винар, *Дмитро Дорошенко*, Мюнхен, Українське Історичне Товариство, 1983, стор. 25—26.

⁴ В. Антонович, «Моя исповедь», *Твори В. Антоновича*, том I., Київ, 1932, стор. 113—114.

джерела його світогляду і його суспільної діяльності. І саме тому «Стара Громада» на чолі з Володимиром Боніфатієвичем уважала, що ширення просвіти серед українського народу для піднесення його національної і промадської свідомости належало до найважливіших завдань тогочасної української інтелігенції. Без освіти і національної самосвідомости народної гуці був немислимий дальший політичний розвиток українського народу. Тому ця «культурницька політика» В. Антоновича і його сучасників заслуговує на нове насвітлення і переоцінку.

З перспективи часу можемо ствердити, що Володимир Антонович своєю відданістю українській народній справі, своєю науковою і громадсько-культурницькою діяльністю поставив твердий фундамент під культурнонаціональне відродження української нації, а також під наукове українознавство. Його творчість не обмежувалася до історичних досліджень — він був видатним археологом і етнографом, а також одним із найвидатніших видавців історичних джерел. Звичайно, можна критично відноситися до деяких його історіософічних і історіографічних концепцій, можна спорити з його поглядами на державу, яку уважав за переходове явище в розвитку суспільства, з його наголошенням провідної ролі народу в історичному процесі, на його, до певної міри недоцінювання ролі провідної верстви і провідних діячів в історичному розвитку нації. Як історик, він мав право на деякі контрверсійні гіпотези, які базувалися на його ідеологічних настановах, на його роздумах про характер і вдачу українського народу і вивчення його історичного розвитку. Як показали історичні події 1917—20-их і 1940-их років, деякі думки В. Антоновича про незадовільні державнотворчі здібності українського народу — мали свою основу. Отже навіть його найбільш контрверсійні гіпотези заслуговують на об'єктивне і всестороннє вивчення.

Редакція «Українського Історика» відзначає 150-ліття народження Володимира Антоновича окремим розділом у журналі, в якому публікуємо статті його найвидатнішого учня Михайла Грушевського, присвячені його великому учителеві. До сьогодні не пощастило видати повне видання творів Володимира Антоновича. У 1909 році, по смерті В. Антоновича, його дружина Катерина Мельник-Антонович при співпраці Мих. Грушевського і Дм. Багалія розпочала заходи в справі видання повного видання творів історика. Вибух Першої світової війни не дозволив зреалізувати цей проєкт. У 1919 році Історично-філологічний відділ ВУАН створив окрему комісію для видання творів Володимира Боніфатієвича, але з цього задуму також нічого не вийшло. У зв'язку із визначенням 20-ліття смерті В. Антоновича у 1928 році, Михайло Грушевський і інші члени Академії запланували видання праць Антоновича в 9-ти томах, які мали друкуватися в тематично-хронологічному порядку за редакцією К. Мельник-Антонович і М. Т. Ткаченка. З цього проєкту вдалося видати лише перший том у 1932 році.⁵ Розгром ВУАН большевицькою владою

⁵ В. Антонович, *Твори*, том I, Київ, Всеукраїнська Академія Наук, 1932, стор. 310.

перервав цей проєкт. Вже в цьому виданню в офіційній передмові читаємо, «що марксо-ленінова наука дасть, сподіваємося, відповідну оцінку і визначить місце В. Антоновича в українській буржуазній передреволюційній історіографії, визначить хиби його праць, проводячи боротьбу з ідеалізацією цієї постаті в буржуазній історіографії».⁶

Сьогодні в советській Україні немислиме відзначення життя і наукової спадщини Володимира Боніфатієвича. Советські «історики»-борзописці вважають його представником «української націоналістичної буржуазії», який «висунув націоналістичну теорію про «безкласовість» української нації... і намагався обґрунтувати притаманність «демократизму» українському народові, протиставляючи його російському народові».⁷ Ця офіційна характеристика В. Антоновича — «націоналіста» повністю віддзеркалює сучасний жалюгідний, а разом трагічний стан історичної науки в Україні.

На Заході українські наукові установи (НТШ і УВАН) також «призабули» відзначити 150-ліття народження Володимира Антоновича, а здається, що ці установи багато завдячують нашому великому історикові. Ми віримо, що цей стан направиться і УВАН і НТШ призадумуються над виданням бодай вибраних праць Володимира Боніфатієвича.

У цьому числі «Українського Історика» передруковуємо такі статті Михайла Грушевського: «Памяти Володимира Антоновича» (*Літературно-науковий вісник*, рік XI, том 42, 1908, стор. 20—21); «Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності», *Записки Українського Наукового Товариства*, кн. 3, 1909, стор. 5—14); «З соціально-національних концепцій Антоновича», *Україна*, кн. 5, 1928, стор. 3—16).

Передрук цих праць Михайла Грушевського, студента Володимира Боніфатієвича, якому він завдячував свій науковий вишкіл і свою ранню наукову кар'єру, надзвичайно важливий. Це писав його найвидатніший учень, який після прибуття до Львова розійшовся із своїм учителем в справах т. зв. «нової ери» — співпраці галицьких народовців з деякими польськими кругами. Не зважаючи на ці розходження, Мих. Грушевський високо цінив наукову і громадську працю його академічного ментора. На основі цих праць дослідник зможе порівняти оцінку Грушевського діяльності Володимира Антоновича в 1900-их і 1920-их роках. Зв'язки і співпраця Володимира Антоновича з Михайлом Грушевським на науковому і громадському полі вимагає окремого монографічного дослідження. Віримо, що така студія появиться на сторінках «Українського Історика».

⁶ «Передне слово», *Твори*, цит. пр., стор. 5.

⁷ Л. А. Коваленко, «Антонович, Володимир», *Радянська енциклопедія історії України*, том I, стор. 65.

Мих. Грушевський

ПАМ'ЯТИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА*

Все рідше славна дружина — тих, що в найтяжчих часах українського життя zostалися вірними своєму народові й своїм обов'язкам перед ним. В чорну, гірку добу, коли відобрано йому всяку можливість національного самоозначення, і якраз енергічніший, громадянсько настроений елемент кидав рідний ґрунт, вважаючи національну українську справу не тільки безвиглядною, а й марною, — сі люди заслужили вічну вдячність нашого громадянства, — як ті провідники старого Риму, яким в часи найтяжчих проб громада складала подяку за те, що й серед таких сумних обставин не вважали пропащою справу свого народу. Жадібно шукали вони доріг суспільно-національному розвиткові, підвалин національному життю в тій пітьмі, і не марними були зусилля цих гарячих сердець, цих благородних умів!

Два імена ясніли на чолі цієї плеяди і вони зістають повік виписаними на сій добі українського життя.

На одній з найвизначніших пам'яток української традиції, українського історичного самопізнання були написані ці імена як товаришів-співробітників, і в уяві українського громадянства вони пов'язані так тісно, що само собою одно викликало в пам'яті друге. Кожний з них підчеркнув свою сторону в програмі розвитку нашого національного життя. Один (Драгоманов) сторону суспільно-політичну, другий (Антонович) культурно-наукову, історично-етнографічну. Для сучасників це стало двома антитезами в сфері теоретичного і практичного українства. Але дальший розвій української мислі звів їх у синтезу і обом представникам — провідникам цих напрямів, позитивним здобуткам їх мислі й праці признав визначне, неминуче місце й значіння в історії нашого національного розвою.

І от прощаємось з тобою, другим і останнім з тої славної двійці. Твоя звичайна скромність, яку виявляв ти в життю, не боронить уже нам висловити тобі ту любов і поважання глибоке, яким окружало твое ім'я українське громадянство, завдяки твоїм заслугам і обставинам твого життя і трудів.

Ти родився в пануючій класі, членом народу-володаря, що в ідеї панування на українській землі вирощував тебе як інших своїх дітей.

* Цю промову виголосив Михайло Грушевський на похороні Володимира Антоновича 11 (24) березня 1908 року. Вона була друкована в *Літературно-науковому Вістнику*, річ. XI, том 42, 1908, стор. 20-21.

Ти розірвав з ним, щоб стати членом нашого народу — народу-демосу. Ти бажав розділити його недолю, пониження і страждання, на які засудила його неприхильна доля, і вказати дорогу всім, хто фізично зв'язаний з нашою землею, хоче не бути духово чужим для неї. Ти став причастником великого горя нашого народу і його великих змагань і поривів до правди й справедливості, — і сили свого високого уму і благородного серця віддав на те, щоб вияснити глибокий зміст цих змагань, провідну історичну ідею народу-демосу.

Ти висловлював надію, переходячи в ряди української суспільності, що гарячою любов'ю і працею для нашого народу ти станеш своїм, рідним для неї. Ти здобув більше — бо став для неї любленим між любленими, від перших праць твоїх і до кінця многотрудного твого віку.

І нині, спочивши від трудів і болів своїх — спи, друже! Спи, брате! Тіло твоє віддаємо нашій землі, яку так любив ти! Київські гори, що були гніздом старого українського життя, яке ти досліджував з такою любов'ю, любовно приймуть немічний і слабкий сосуд твого духу. Але він — невмирущий, могутній дух твій, в творах твоєї мислі, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українське ім'я.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ОСНОВНІ ІДЕЇ ЙОГО ТВОРЧОСТІ І ДІЯЛЬНОСТІ*

Під свіжим вражінням тяжкої втрати, понесеної нашою наукою і нашим суспільним життям, хочеться мені передовсім вяснити ті провідні ідеї, які переходили через наукову і суспільну діяльність покійного історика і дають ключ для зрозуміння його наукової творчости — її вихідних точок, її напрямів, її виводів.

Покійник менше всього був істориком академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань, чи якісь зверхні обставини диктують теми, звертаючи увагу дослідника на те чи інше, само по собі зовсім індиферентне для них питання. Промадяньські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо кермували його науковими зайняттями, особливо в період розцвіту його сил і наукових зайнять. Інтереси наукові тісно сполучені у нього з інтересами громадянськими, національними та політичними, стояли в тісній залежності від них, звідси відбирали імпульси свої і навзаєм приносили підставовий матеріал для його суспільних, політичних, національних поглядів й їх обосновання. В історичних дослідях шукав він відповіді на питання з сфери соціальної чи політичної, які приносило йому життя народу, суспільности, до котрої належав і навпаки ті відомости й факти, які давав йому науковий дослід, він використовував для розв'язання проблем соціальних та національних, культурних і політичних сучасного життя.

Але босвою натурою не був він, навіть в добі найбільшого розквіту своїх сил і енергії. Незвичайно делікатний і вражливий по натурі, він не мав в собі того всепалючого огню, який змушує людину перемагати найприкріші для неї обставини й перешкоди в своїм служінню провідній ідеї свого життя. Всяка стріча з «вулицею» викликала в ньому непоборну, фізичну відразу; боротьба, полеміка, конфлікти були органічно йому противні. Він ішов як античний філософ серед галасу життя, обмінюючися інтимними замітками з близькими людьми, що окружали його. Глухі часи старого режиму з їх «неприхильними» для всякого щирого, відкритого виявлювання неофіціальних

* В тім виді, як тут друкується, це стаття тільки приблизно віддає зміст читаного мною на поминальнім засіданню Українського Наукового Товариства 16 (29) марта: рукопис мій загубився і відтворюю його з пам'яті і по замітках справоздань, користаючи zarazом з деяких нових матеріалів для пізнання індивідуальности і поглядів пок. нашого історика, в його автобіографічних записках і споминах близьких людей.

гадок обставинами з свого боку ще причинялися до цього вродженого замкнення натури перед ширшими кругами. Зрідка, легким, малозамітним штрихом зазначав він часом в спеціальній науковій праці ширші висновки соціально-політичного або національного характеру, які давали вони йому — швидше натякав на них для уважливих, співзвучних читачів, або й зовсім обходився без цього, лишаючи читача без усякого ключа до ідейного підкладу своєї наукової роботи. Хто в ширших кругах догадувався, напр., що спеціальна, актова робота про родину Ходиків, була злою сатирою на кліку, що рядила київською самоуправою на початку 1880-х років? Історик-філософ, з великим, навіть надмірним нахилом до синтези і схематизування, не любив вводити публіку в лябораторію своєї мислі, ставлячи перед її очима готовий, можливо упрощений, рисунок певної доби, певного складного історичного або соціального процесу. Найбільш теоретичні його речі — як напр. характеристика національних типів, або коротка, щедро пересипана увагальненнями історія козаччини, вийшли з записок слухачів тих інтимних, тісних кружків, в яких читав він свої лекції, не в'яжучися їх публічним характером.

Тим пояснюється, що його фізіономія як ученого і суспільного діяча мало кому була звісна добре і вірно — хіба тісному кружку людей близьких. І тим часом як одні, не маючи поняття про соціально-політичну сторону його діяльності й творчості, бачили в нім крайнього об'єктивіста, або навіть людину з чисто академічним характером наукових інтересів, і готові були становити в приклад іншим, більше експансивним робітникам того ж напрямку; — інші, чувши дещо про політичні і національні моменти його діяльності, роздували до розмірів фантастичних його впливи, його активну участь в національному і політичному українському житті, творили цілі легенди і байки про нього.

Як провідник польсько-українського хлспоманства, як один з найбільше впливових творців київської української громади; як найвизначніший репрезентант київського українофільства 1870—80 років та його «неполітичного культурництва»; як один з визначних творців польсько-української угоди 1890 року; як один з ініціаторів національної організації російських українців кінця 90-х років, з якої вийшла потім демократична українська партія, Антонович зайняв визначне місце в історії національно-політичного українського життя другої половини XIX віку і вимагає спеціальної монографії своєї національно-політичної діяльності; вона повинна бути написана як скорше, бо те, що можна зібрати для її висвітлення, прийдеться в дуже значній мірі збирати з усних відомостей людей, що близько стояли до нього і тих моментів нашого суспільного і політичного життя, в якім брав він ролю. Поки це буде зроблене, а в своїй статті хочу зазначити головніші провідні ідеї, життєві нерви його творчості, що переходять однаково через його суспільно-політичну діяльність і через наукову роботу й дають відповідне зрозуміння чисто науковим його працям. Зазначую їх на підставі приступного мені матеріалу, друкованих писань і усних відомостей, власних своїх спостережень і пе-

реживань, щоб дати загальну схему для доповнень, розяснень і поправок тим, хто розпоряджає багатшими матеріалами до тої чи іншої фази життя і діяльності покійного ученого і діяча.

**
*

Небагате зверхніми ефективними подіями, але повне внутрішнього змісту сімдесят-чотиролітнє життя покійного розбивається на три періоди.

Перший, що кінчається з кінцем третього десятка літ життя — це Sturm- und Drangperiode вражливого, талановитого духу, часи жадного, гарячого шукання доріг в індивідуальному життю і громадській роботі. Виріши під вражіннями двох безконечно чужих і ворожих собі світів, зв'язаних історичною долею на те тільки, щоб своєю стичністю втрити і збільшати ворожнечу між ними — польським панським і хлопським українським, — молодий Антонович інстинктивно, стихійним чуттям, хилиться в сторону цього останнього — покривдженого і пригніченого, але повного високо-людського змісту в своєму пригніченню і пониженню. Впливи освіти — переважно французької раціоналістичної літератури XVIII в., і тих людей з демократичним і поступовим складом, з якими звело життя молодого хлопця, едналися з тими стихійними симпатіями і вражіннями дитячих літ. Демократизм і поступовість на українському ґрунті, з яким зв'язаний був він всіми реальними зв'язками свого життя, втілюються для нього в українстві, в його змаганнях до свого соціально-політичного і національного самоозначення. Українська народня стихія стає для нього предметом все свідомішого студіювання — і культу; разом з кількома товаришами-однотумцями, що поділяли його «хлопоманські» погляди, обходять вони пішки величезний простір України (Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і значну частину Херсонщини і Катеринославщини), не тільки студіюючи народне життя, але й переймаючися почуттям тісного і глибокого споріднення з ним. Разом з тим стає «хлопоманська» групка у все гострішу опозицію до всього укладу польського життя, до системи клясових і національних привілеїв, на якій вона опиралася. І коли польська суспільність, занепокоєна цим еритицтвом, ставить хлопоманському кружкові до вибору — або виріктися отих ересей, або їх викинуть з того круга, до якого належав він своїм вихованням — молодий Антонович з товаришами рішається розірвати свої зв'язки з польським шляхетським суспільством і польською національністю, та пристати безпосередньо до українського національного руху, що тоді пробивався в Києві. В цих українських кругах знайомиться він ближче з ідейною спадщиною старших українських поступовців — ідеями кирило-методіївського братства. Вони викінчують ідейну еволюцію його і його кружка та дають дальший напрям його діяльності.

Разом з тим обставини його життя дають незвичайно важливу і корисну точку спрямування його енергії в виді архівної роботи на ак-

товім матеріялі західної України з польських часів, по історії польсько-українських відносин, історії українського елемента в рамках польського державного життя і відносин його до цього державного устрою. Це була сфера незвичайно близька Антоновичу по традиціям його виховання, інтересна по созвучності тих ідей, які його займали. З 1860-х років починається новий період його діяльності — більш як двадцятилітньої незвичайно інтенсивної й продуктивної наукової роботи. Ця доба його життя визначається zarazом живим суспільним змістом його наукової роботи, тісними зв'язками його інтересів громадських і наукових. Він громадить величезну масу актового матеріялу і творить ряд історичних образів, які з незвичайною силою і талантом відкривають перед нами соціальний устрій і життя українського народу під польським режимом і непримиренні суперечности його з польсько-шляхетським устроєм. Разом з тим проявляє дуже живу громадську діяльність, як один з визначних репрезентантів тодішнього українства.

Але вже з другої половини 1880-х років починають проявлятися виразні прикмети вичерпання і втоми. Незвичайно енергійна, кипуча діяльність попередніх десятиліть не пройшла, очевидно, без впливу на його духові сили. З другого боку незвичайно тяжкі обставини суспільного життя Росії 1880 і 1890-х років, спеціально життя українського все більше пригнічували його все менше відпорний дух. Роздвоєння в українській громаді, ідейний конфлікт з недавніми товаришами і однодумцями (антагонізм «політиків' і «культурників»), потім крах польсько-української угоди в Галичині, в якій брав покійний живу участь, покладаючи на неї великі надії, і глибока непопулярність її в ширших українських кругах — все це не могло не вплинути незвичайно прикро на нього. Його наукова творчість помітно слабне і тратить свій давніший живий громадський зміст. Від сфер живіших, тісніше зв'язаних з питаннями сучасного життя, він іде все далі в сфери далекі від всякої «політики»: від соціальної історії переходить до історичної географії, від історичного народнього життя до передісторичного побуту, далі до чисто антикварської нумізматики. Поруч того якийсь час все таки він живо віддається політиці, всіми силами свого авторитету і впливу намагаючися оборонити свою останню проблему — галицьку угоду; але в міру того, як очевидним стає її повний і безповоротний провал, слабнуть і політичні мотиви в його діяльності. Сильний упадок фізичних сил стає все помітнішим з 1890-х років, і серед спокійніших антикварських зайнятть тихо догоряє його могутній дух — до смерти не стративши одначе своєї незвичайної живости, інтелігенції і рідкого, незвичайного чару.

**
*

Як часто буває, ідеї і напрями, прищеплені в ранніх літах, помітно заважили на всьому пізнішому життю Антоновича; стали провідними мотивами всієї його діяльності, пізнішого його світогляду.

Ясний, гуманний погляд на життя, наданий вражіннями дитячих літ, був розвинений і викінчений пізнішими впливами французького раціоналізму. Скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцедентної метафізики, він заховав одну релігію — релігію людства. Віра в вічне і неустанне поліпшування життя і здатність людства до безграничного облагороднення, культурного і етичного, дорогою розуму, культурної роботи — ці провідні ідеї французького раціоналізму зісталися його провідними ідеями. Глибоке і ніжне прив'язання його до свого краю і його народу не дало йому одначе стати космополітичним «всечоловіком». Винесені з ранніх літ щирі симпатії до українського життя, перейшовши через горнило його молодечої мислі, збагачені широкою обсервацією народнього життя і науковим, історичним дослідом, перейшовши в глибоку і непохитну любов, повне ніжності обожання українського народу-демосу, українського життя — сучасного й минулого, яке він знав так добре, в сучасних проявах і минувшині. І в основі всієї пізнішої його наукової творчости заляг цей глибокий пієтизм, тепла і сердечна любов до цього народу. Він обожав в нім його суцільність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку природню логічність мислі; хилив чого перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високо гуманною вдачею і тонким етичним почуттям, гарячою жагою і непохитним бажанням справедливости. І за ці високі прикмети пробачав темні сторони народнього життя, його хиби в сучасності й минувшині, спричинені браком свідомости, культурного і політичного виховання.

Взагалі гаряча любов і пієтизм для свого народу ніколи не доводили покійника до національної виключности, перецінювання «народних святощів» і легковаження загально-людської культури. Західня культура і література спеціально зісталися для нього предметом високого поважання. Ролю культури в народнім життю ставив він незвичайно високо; політичну роботу без культурних підстав вважав він будовою на піску. Історичні біди й незгоди, пережиті українським народом, він готов був признавати наслідком передовсім малої культурности українського суспільства, браку української інтелігенції, культурного і політичного виховання, і в культурі, збільшенню освіти, знання, свідомости бачив він єдину дорогу до направи долі нашого народу. Глибоко переконаний еволюціоніст він не вірив не тільки в успішність революційної тактики, а і взагалі в можливість різких скоків, перемін, і міряв перспективи поступу суспільного і національного довгими віками, не піддаючися оптимістичним надіям навіть найбільше приманливих моментів нашого життя.

Політичний світогляд Антоновича, як і цілого його покоління, сформувався під могутнім впливом ідей кирило-методіївців. Він познайомився з ними, приставши близько до українських кругів, і вони завершили ідейну еволюцію його своїми ідеями автономізму і федералізму. Гуманний і свободолюбний напрям кирило-методіївської програми, далекий від усякої виключности, проповідь суверенности людської совісти, повної свободи фізичної і духової, созвучні були тим

ідеям, які виробилися в нім під впливами тої ж революційної доби західньо-європейського життя, що навівали кирило-методіївцям їх погляди на перебудову соціальних і політичних відносин життя східньо-європейського. І щирим прихильником ідей народоправства, автономізму і федералізму зістається він до кінця.

Приложення кирило-методіївських ідей до розроблення і освітлення української історії, вчинене Костомаровим, було прийняте і Антоновичом, який в цілім ряді поглядів на стару українську історію пішов його слідами; різке осудження зі становища демократичних і автономічних принципів польської доби української історії було спільне також обом українським історикам. У Антоновича воно стало центром всієї його історичної діяльності. Можна сказати, що всі історичні праці Антоновича, з невеликими виїмками — це один акт оскарження історичної Польщі, а її всевласним пануванням шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей. Відносин українсько-російських Антонович сливе не дорікав; причина була як в характері історичного матеріалу, на яким опирав він свою історичну роботу, так і в тих обставинах, в яких вів він цю роботу. Серед них щира оцінка українсько-російських відносин могла потягнути за собою наслідки не конче академічні, а оцінка ця не могла випасти прихильно, бо московська централістична, нівеляційна політика була глибоко противна Антоновичу, ще більше, ніж Костомарову, якому великоросійське життя було ближче по його уродженню й вихованню, тим часом як Антоновичу воно було зовсім чуже. Не тільки чисто народній побут великоросійський, а й російське культурне життя, література, мистецтво були й залишилися йому чужими, як це не дивно для людини, що писала виключно майже по російськи і все життя працювала на так званім «общерусским» ґрунті. Натомість польське життя і згодом як він розірвав з шляхетською суспільністю України, зісталось йому близьким і симпатичним. Зовсім несправедливо і безосновно представляли його в польських кругах «ворогом Поляків». Він був тільки ворогом Історичної Польщі — її хиб, шкідливих не тільки для поневолених нею народностей, а і для самих поляків; був ворогом польсько-шляхетської ідеології, ворожої польському демосу також, не тільки українському.

Ставлячися негативно до тих державних організацій, в яких приходилося жити українському народові і які немилосердно калічили і гнобили українське життя, Антонович склонний був взагалі неприхильно оцінювати державність як елемент життя суспільности. Тут з одного боку можна бачити історичні впливи-традиційної української опозиції до чужого державного життя, такої ж традиційної польсько-шляхетської підозрілості і ворожнечі проти всякого зміцнення державної влади, і вкінці — тої опозиції до державної влади, в якій виховував всі свобідніші елементи старий режим Росії. З другого боку впливали в цьому же напрямі й ідеї кирило-методіївців, і ще більше — російських слав'янофілів (особливо через Костомарова і Іванішева, двох людей, яких вплив найбільше помітний на напрямах історич-

ної роботи і методи Антоновича) — це різке протиставлення суспільства і правительства і виключення всякої участі суспільства від правління, від влади («правительству сила влади, народу сила мнѣнія»). Жадно слідкуючи з ними за проявами народньої опозиції в державі, суспільної діяльності й самоозначення в історії України, Антонович недержавну ролю українського народу вважав його імманентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного життя. Держачися взагалі переконання про певні сталі і незмінні расові прикмети національних груп, він вважав український народ недержавним народом з природи. Робив це з тим легшим серцем, що державну стихію зважав елементом швидше негативним, в життю суспільности, народу, ніж творчим, позитивним. І таке недержавне становище, з апотеозованням свобідної, живої, творчої суспільности в протиставленню державному елементу, що тільки тіснить і гнітить суспільний елемент своєю регламентацією і своєю політикою державности для державности, — переходять через цілу історичну творчість покійного. Однаково чи говорить він про старі, державні часи українського життя (дарма, що будучи антинорманістом, він вважав цю стару українську державність власним витвором українського життя), чи пізнішу, недержавну добу історії України.

Будучи проти усякого насильства, панування одної народности над другою, використання одної суспільної верстви другою, Антонович не робив виїмків ніяких, і для свого, українського народу в тім числі. Його щирий український патріотизм був свобідний від шовінізму. Панування, поневолення, насильство, визиск були йому ненависні без різниці, відки б не виходили вони. Дикунська мораль націоналістів, що велить боротися проти чужого насильства, проти пониження і поневолення свого народу, але оправдувати всяке насильство з свого боку, панування свого народу, коли він має і може над кимсь іншим запанувати — була йому чужа вповні, це мушу сказати з притиском. Гаряче бажаючи ліпшої долі своему народові, покійний не допускав і мислі, щоб український народ, вбившись в силу, міг гнобити інші, в гірші обставини поставлені народи.

Національна ідея, що була провідною метою його діяльности, була й зосталася не впливом національного егоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в повній згоді й гармонії з ними зосталася до кінця.*

* Цю працю вперше видруковано в *Записках Українського Наукового Товариства* в Києві, том 3, 1909, стор. 5—14.

З СОЦІАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНИХ КОНЦЕПЦІЙ АНТОНОВИЧА¹

Двадцять літ тому, о сій порі ховали ми Володимира Боніфатієвича Антоновича. Кажу *ми* про себе і про багатьох тут присутніх, що зібралися тоді на сю сумну і величну церемонію — попроситися з людиною, що в своїй особі представляла цілу стадію українського життя, і з ним — закрити пройдену сторінку української історії. Мене викликано тоді на сей похорон зі Львова, і з огляду, що церемонію було відложено на кілька день, я застав ще покійного в його старенькім скромнім домку. Адміністрація постаралась обставити похорон так, щоб він найменше міг притягнути увагу широких кругів. Промови на могилі були заборонені, все мусіло скінчитися в мурах університету, і сі мури не настроювали присутніх до особливої експансивности. Се була ворожа цитаделя обрусення і офіційного чорносотенства, де покійний учений чув себе не дома, а в ворожій стані, під пильними аргусовими очима незлічених обовязкових і добровільних наглядачів, і так почував себе і я й інші представники української промади, що вважали своїм обовязком сказати останнє слово великому провідникові. Щирі, сердечні слова відбивались від сих холодних миколаївських мурів, завішаних портретами царів та їх підніжків.² Ми одвели душу, справивши засідання на честь покійника тільки день пізніш, 16 (29) березня, і помянули як могли й уміли його наукову й громадську діяльність. Він був настільки дорогий нам, наскільки підозріливий і ненависний всім тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи й чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, і передусім тих, що вважалися його провідниками.

Протягом довгого ряду літ таким провідником, втіленням українського руху і сосудом всеї української «шатости и измены», кажучи термінами московських приказів, був Антонович, і на нього звертались отроєні стріли, клевети і доноси ворогів українства.

**
*

Кілька місяців тому довелоь мені переглянути книжечку Андрія Белого — «Крещенный Китаец». Сей «роман» — спомини з дитячих

¹ Читано в присвяченім пам'яті Антоновича засіданню Історичної Секції і Комісії Історіографії 25 березня 1928 р.

² Моя промова над труною Антоновича в «Літ.-Науков. Вістнику» 1908, кн. IV.

літ, писані характеристичним, хитросплетеним стилем автора, що нагадують мені нашого старого Вишенського, — яскраво і випукло впроваджують під сею назвою «хрещеного Китайця» постать авторового батька відомого московського математика Миколи Васильовича Бугайова.³ Любовно описуючи сю милу йому постать, автор характеризує батька не тільки як вічно заглибленого в свої рахунки дивака, але і як яскраву громадську фігуру: «скіфа», «русака», великоруського націоналіста і централіста, непримиреного ворога «самостоятельной жизни окраин», і для характеристики виводить такий його диспут з приїзжним київським приятелем — котрого характеризує як «болтуна, ліберала, австрофіла».

— Что Антонович? Что пишет Грушевский? Здоров ли Букреев? Захарченко-Ващенко так же толста? А что Кистяковские? — звучить вступна фраза, і далі починається «допрос с пристрастием»:

— Вы отъявленный, батюшка мой! вы отъявленный... Вы... с Полячишками... Вы, я скажу вам, за Австрию.

— За Австрию, Австрию вы; украинская литература содержится, батюшка мой, на какие же деньги? Мы знаем-с про это! Вы, я доложу-ка вам...

— Я за Шевченка... Шевченко затерли совсем Москали.

— Как и Гоголя? — едко хихикает папа.

— Что Гоголь? Кацап... Вот — Шевченко... Шевченко.

— Шевченко — Шевченко. А Антонович? А шайка его. — Да, да, Антонович, скажу вам откровенно — есть езуит.

— Что же, знаете, ведь Антонович прекрасный ученый, общественный деятель: наш украинский Эразм... Вы наверное не читали трудов Антоновича.

І так далі, включно до: «Да я бы за это за все вас»...

Се спомини кінця вісімдесятих і початку дев'яностих років. В останніх часах ми жили дуже швидко і стільки пережили за останнє чвертьстоліття, що тим, які не переживали тих відносин, доволі тяжко перенестися в них.

Се часи, коли Антонович і його ближчі товариші, «Українці польської культури» — як Михальчук, Рильський і ин., використовуючи свої старі звязки з товаришами Поляками, що зайняли за сей час визначні і впливові становища в Галичині, задумували пересунути центр тяжкості українського життя з бази російської на базу польсько-австрійську, або польсько-українське порозуміння і союз проти невільного і вільного обрусіння, що все грізніш насувалося на Україну і Польщу в Росії, а український елемент супроти нього не виявляв пожадної витривалості і відпорності.

В середині 80-х років Антонович відбув кілька заграничних подорожей, бачився з своїми старими товаришами, що після повстання 1863 року виийшли за кордон. Між иншим близько познайомився з Ва-

³ В «романі» він зветься «Михайлом Летаевим».

леріаном Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації *Zmartwychwstania*, а zarazом дуже впливового провідника польської консервативної партії в Галичині, що держала в своїх руках, в тих часах нероздільно, її політику і адміністрацію. Ця стріча безсумніву відіграла велику ролу в планах польсько-українського порозуміння. Скептичне становище Калінки супроти шляхетської Польщі муґило підкупати Антоновича, а мрії про польсько-українське порозуміння, котрими був перейнятий сей монах-історик в останніх роках його життя, і його впливи в найбільше впливових, рішаючих кругах польського громадянства, могли справді піддати Антоновичу і його однодумцям надію, що під протекторатом польських консерваторів українська національна культура, принаймні на якийсь момент, зможе знайти опорну точку для того, щоб дати відсіч «истребленію українства» в Росії, що повним ходом пішло після указу 1876 року.

Річ відома, й історично неминуха, що під подвійним натиском — російським і польським, серед українського громадянства розвивалися надії і тяжіння в російську сторону там і тоді, коли ставав особливо нестерпним натиск польський, і навпаки — обгострення натиску російського викликали орієнтації на союз з Поляками. Історичне суперництво Росії і Польщі піддавало надії, що Росіяни будуть раді підтримати Українців против Поляків, а Поляки против Росіян, — хоча в результаті український елемент часто опинявся не в ролі *tertius gaudens*, а в позиції подвійно ущемленого.

Я не буду спинятись на історії самої угоди, а тільки підчеркну, як сей інцидент на переломі 1880 і 1890-х рр. підчеркнув репутацію Антоновича, так як характеризував її в тім часі, за споминами акад. Василенка, покійний Лазаревський: «Антонович — черезчур Поляк», хоча все життя і всю наукову працю він присвятив власне вясненню історичної кривди, котру український нарід витерпів від польської держави і польської шляхетської суспільности.

Вихований серед неї, знаючи прегарно її в сучаснім і минулім, Антонович був її невблаганим суддею і неприятелем.⁴ Але для таких людей як Лазаревський, він був «слишком Поляком» тому, що не був «привержен» до державности російської супроти польської, не мав тих — офіційною російською школою прищиплених упереджень против польської культури як культури, і против польської людини як людини, котрим підпадали Українці, неспостережно для себе перейняті отим офіційним «спором Славян между собою» — в тім числі і такі наші великі історики як Костомаров і Лазаревський.

Антонович серед сих великих і малих істориків був майже єдиною людиною, свобідною від упереджень російської культури і від тої «подвійної психології», котру він закидав Українцям російської орієнтації — тому й попадав у «черезчур Поляки».

⁴ На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчости Антоновича в III книжці «Записок Укр. Наукового Товариства в Києві», 1909.

Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою. Великий жаль — бо се була б культурно-історична пам'ятка виїмкової ваги, при тих завданнях, які він собі ставив приступаючи до неї: вияснити, як уложилась його індивідуальність під впливами наслідності, окруження, школи — і власної самодіяльності. Одначе і ті фрагменти, що він дав, взяті разом з його славною «Сповіддю», і декотрими іншими працями, кидають яскраве світло на історію формування сеї глибоко інтенсивної індивідуальності.

Антонович надавав надзвичайну вагу принципів наслідності, і з сього становища мав дійсно всі причини глибоке спинятися над тою складовою спадщиною, котру одержав. Правнук галицької селянки з матірної сторони і внук подільської — з батьківської, правнук польського магната, типового «кресового кролевяти» з матірної сторони і внук угорського революціонера з батьківської, вихованець матери-гувернантки з тісним і непохитним клерикально-шляхетським світоглядом, і вольнодумця батька, з маленькості обертаючися в гуртку польських хлопоманів, — він не зразу міг знайти своє місце в складних соціальних відносинах нашої Правобіччини, і довго й уперто працював, поки знайшов свою путь і вказав її поколінням людей, що волею долі опинилися в подібнім становищі: «Українців польської культури». Він начеркнув своє середо, здобує в сій трудній роботі в своїй «Сповіді», що стала дороговказом для багатьох і дуже багатьох, а в своїй автобіографії кількома яскравими штрихами зазначив той духовий, внутрішній процес, що привів його на ті соціально-національні позиції, на яких він лишився на ціле життя:

«Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію як в осередку зовсім чужому і несподіваному», каже він, схарактеризувавши панську польську верству Правобіччя.

«В гімназії я виростав під впливом педагога-іностраниця Діделя, чоловіка з глибоким демократичним передсвідченням; виховувався я на літературі головним робом французькій. В старших класах успів перечитати твори Монтеסקе, Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхецькій суспільності всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспільства робили на мене вражіння чогось нежданного та архаїчного. Став я придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання що до народности. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скільки небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського «Історія Новой Сѣчи» і «Наѣзды гайдамакъ». Про Кирило-методіївське Брацтво, про Шевченка не доводилося міні учити ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили самі за себе. Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собі українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття мое — була не зайва вигадка. В університеті я свої переконання передавав товаришам. З початку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало

не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх і виробився цілий кружок, так названих хлопоманів.⁵

Рахуючи себе учеником французьких енциклопедистів, Антонович і в пізнішій своїй діяльності вважав для себе найкращим дороговказом ідеї французької літератури, доволі близько підходячи до французького позитивізму і агностицизму другої половини ХІХ в., і взагалі щиро і з найбільшою приємністю орієнтувався на французьку літературу і науку — тим більше, що французька школа вела тоді провід в тих дісциплінах, яким він віддався в пізніших літах: антропології, археології і нумізматиці.

Пригадую, з яким вдовolenням він повторяв характеристику дану йому з приводу одного завваження, як «найбільш послідовного позитивиста, якого коли небудь доводилося стрінуги». Я думаю, що він хотів таким бути — власне в стилу французьких позитивистів 1860—1880-х років.

Російська ж культура і література, що нероздільно панувала над уявою і уподобаннями української інтелігенції тих часів, не викликала в нім ні особливого поважання, ні тим менше — симпатій. Він пізнав їх уперше як атрибути казньонної обрусительської школи, і вони зісталися для нього на завсідги знарядом українського поневолення. Він вважав, що російська література, вигохана великоросійською поміщицькою верствою не здатна дати провідних ідей демократизму, мужицькому суспільству, як українське. «Що може український читач взяти з сих творів, писаних поміщиками, де виступають самі князі та графи, а коли люди без титулів, то з величезними маєтками», говорив він бувало жартовливо і зневажливо. Психологічне самокопирсання російської літератури — кому воно потрібне? «А нарешті і мова напів-зрозуміла для нас! Я допитувався не одного, що значить слово «лукошко», і ніхто не міг мені пояснити».

Се говорилося розуміється півжартом. Покійник любив парадокси в приятельській розмові, — але в сих парадоксах виявлялася дійсно щира неприязнь до всього, що в його очах було знарядом поневолення української народности великоруською — в які б воно культурні й артистичні форми не вбиралося. В усіх перевоплоцненнях російської й української сторони, російська була для нього гнобителькою, а українська пнобленою, і як він жартом висловлювався в кругу приятелів — взаємовідносини сих двох елементів в їх історичнім союзі виявлялися в тім, що Великорос, виявляючи свій національний характер, від кожного кореня складав слово, що значило «бити», а Українець так само від кожного слова складав слово, що значило «тікати». «Так воно й ведеться на протязі історії: оден бе, другий тікає», сформулував його гадку один з присутних приятелів. І сього правила притримувався Антонович протягом свого життя — він вважав для себе за краще «тікати» від усіх приман російської культури, і рекомандував також своїм приятелям і ученикам. Великоруська народня

⁵ «Літературно-Науковий Вістник» 1908, ІХ, стор. 395.

стихія лякала його своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства.⁶ Вона відстрашувала його і в житті і в історії, і він не любив торкати російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловляти про них те, що мав в гадці, а гратися в компліменти не хотів.

Через те ж то він і був, кажу, «черезчур Поляком», на погляд тих кого він називав «людьми з подвійною психологією» — за те, що вони хотіли поєднати малоросійський провінціалізм з культивуванням російської державности і «мірової русскої літератури».

В дійсности симпатії Антоновича до польської культури й народности не були ні трохи більші ніж до великоруської. Тільки він не чув для неї того страху, який викликала в нім жорстока і грубіянська, на його погляд, сила великоросійського елемента. Йому здавалося, що політична, державна роля польської народности пройшла безповоротно, і зробивши працею свого життя виявлення тяжких прогрішень Історичної Польщі перед її недержавними народностями, він не передбачав можливости, щоб ся Історична Польща ще раз воскресла з усіма своїми гріхами, ще в більше обгостреній формі, як ми то бачимо. Тому негативні сторони польської стихії викликали в нім не страх, а скорше — легковаження, і не вважаючи її небезпечною, навпаки готовий вважати Поляків — після провалу останнього польського повстання, до певної міри «товаришами по нещастю» народности української, він прихильніше оцінював її — і легше почував себе серед неї, ніж серед великоруської, де він чув кожної хвили можливність отакого грубого окрику, характеристично зафіксованого в споминах Андрія Білого: «Да я бы за это за все вас...»

Польську культуру, літературу, науку він уважав таким же слабим відбитком західно-європейської як і російську, — і минаючи її радив кожному звертатися до перших джерел — великих здобутків освітнього французького руху XVIII в., вінчаного великою революцією. Цінив польські джерельні роботи, видання матеріалів, благодушно-іронічно приймаючи їх шляхетсько-аристократичний гарнір — величання культурних заслуг польського панства на Україні, і таке инше. Пригадую, як тяжко вразив він одного з шляхетських українофілів, коли на його фразу про те, що то, мовляв, «ми» заселяли й оборонили Україну, він відповів ударно-простодушним запитанням, невже справді їх фамілія визначалася такою родючістю, що своїми дітьми (очевидно — не шлюбного походження) могла заселити такі людні ключі і волости?

Польську суспільність він знав в її сильних і слабих сторонах, і його дотепи над її слабкими сторонами часто бували незвичайно влучні.

⁶ Див. його «Три національні типи народні», запис слухачів підписана «Низенко», в «Правді» 1888, с. 162: «На малій чулости Москаля зосновані його прямота і грубіянство; він не вважає на те, щоб там кого не зачепити, не образити»... і т. д.

Любовю ніжною, глибокою, безмежною він оточував за те стихію українську. Він знав її в її сильних і слабих сторонах. Він не закривав очей на сі слабкі, негативні сторони. Він не возвеличував нашого народу, не робив з нього «Месії Народів», прикладом польських патріотів. Але він ніколи не глулумився з тих слабих сторін. Він любив український нарід з його сильними й слабкими сторонами. Я думаю — він волів би бути в пеклі з Українцями, ніж з Великоросами чи Поляками в раю. Тим більше, що Україна — найкраща країна на світі, мала на його погляд сю серйозну хибу, що була за холодна — занадто обернена від сонця. Центральне ogrівання їй би не пошкодило.

В своїй автобіографії, як ми бачили, Антонович пояснює, як він прийшов до свого українського патріотизму розумово — через демократизм до місцевої народньої маси і його землі. Але се не був виключно розумовий процес — підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він тільки надав принципіальний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей. Не сотворив собі кумира з шляхетського танцюристого раю, як польські поети так званої української школи, ані з російської культури, котрої адептами ставали різні наші не тільки «лівобережці», але й «правобережці». При світлі революційного західного аналізу Антонович знайшов свій «предмет» в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодальними, привілеями, з бюрократизмом і централізмом. Доглянув їх під подвійною заслоною польського поміщицького життя і офіційного російського бюрократизму — і оцінив відповідно. А ту неохоту до державного примусу, яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями і наїздниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлуатації народньої маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархистичного характеру — котрим в більшій або меншій мірі був офарблений взагалі лівий народницький український рух тих часів, 1860—70 рр. «Громада» стала гаслом Антоновича в історії значно раніш, на яке чвертьстоліття, ніж стала в новій редакції програмою для Драгоманова і його гуртка.

**

На превеликий жаль, Антонович не освітив того процесу, в яким зложився в нім сей культ «громади». В своїй автобіографії він вичисляє сумарично ті джерела, з яких він черпав свої відомости про українську минувшину: збірники пісень Максимовича, Срезневського і Меглинського, літописи Самовидця, Грабянки і Величка, компіляція Рігельмана, «Історія Русов», праці Бантиш-Каменського, Марковича, Скальковського. Тільки згодом довелось йому почути про Кирило-Методіївське брацтво, прочитати Шевченка. Знов таки лишається невідомим, в яких розмірах він мав змогу вийти в ідеологію кирило-ме-

тодівських братчиків. Я думаю, що в доволі обмежених — як взагалі були обмежено з нею знайомі київські українські круги 1850—1860-х років.

Жандармерія дійсно встигла вчас взяти під ключ кирило-методіївську ідеологію — як хвалився її шеф гр. Орлов, і те «що снилось-говорилось» в київськiм осередку 1846 року, здебільшого зісталось секретом для молодого покоління, що вийшло на його місце в 1850—1860-х рр. «Книга Битія Українського Народу» — сей канон українського демократизму — не був звісний, се певно. На скільки існувало «устне преданіє» — мало відомо, і ледви чи воно визначалось якою небудь повнотою і ясравістю. Дослідів в сім напрямі не переведено і тому не ясно також, що саме міг взяти від нього Антонович, складаючи свою історичну ідеологію українства в 1862—3 рр., саме в момент польського повстання протиставляючи польським мріям відродження Польщі, в новій поправнішій едиції, свої міркування про політичні ідеали Українського Народу.

Ся його ідеологія, розпочата монографією про початки козацтва 1863 р., продовжена студією про городи 1868, в ще м'якших тонах переведена через ряд інших праць, зробила сильне вражіння на сучасників, і дала провідні ідеї своєму поколінню, далеко скорше кажу, ніж дав свою програму Драгоманов. Не вважаючи, що сам Антонович перший дуже скоро відрікся від першого й найбільш ясравого і повного викладу своєї ідеології — сеї праці про початки козащини, як праці незрілої і в багатьох частях фантастичної, вона мала вплив і заслугує увагу з сього погляду, а також і тому, що дає ключ до провідних ідей пізніших студій Антоновича — більш наукових в користуванні матеріалом, більш здержливих в освітленню і загальних висновках, але перейнятих тою ж ідеологією. Вона дає багато зрозуміти в історичному народництві не тільки автора, але і цілих поколінь 1870-х і 1880-х років. Доктрина Драгоманова кінець кінцем теж була її модифікацією. В історії Драгоманов не стидався вважати себе ученим Антоновича і йшов його слідами, — хоча й давав його висновкам нове освітлення і сильно відмінний практично-політичний вжиток.

Пригляньмося ж сьому «Изслѣдованію о козацествѣ» як синтезові тих складних впливів, які перейшов Антонович за свій період шукань. Йому в сей момент ішов тридцятий рік життя. Він, можна сказати, скінчив свої «роки учеництва» і «роки мандрувань» і починав свою творчість — або принаймні підходив до неї.

Випускаючи свою першу працю, він до певної міри поставив її під заклін свого попередника і учителя в історичному і археографічному досліді — Іванішева. Випускаючи акти про козащину з своєю вступною розвідкою, він одночасно випустив — в новій ролі «головного редактора київської археологічної комісії» розвідку Іванішева про копні суди — або як вона називалась — «О древнихъ сельськихъ общинахъ въ Югозападной Россіи». В передмові він підчеркнув вагу «общиннаго начала» в старій Русі і в литовсько-польській добі української історії, — котру засвідчували його матеріали до історії козац-

чини, з одної сторони, документи про копні громади Іванішева — з другого боку: вони свідчили, як уперто обстоював «природний інстинк народу» ці промадські форми против наступу польсько-шляхетського феодалізму. Посилався таким чином на висновки сучасного російського словянофілства. Але ще в більшій мірі міг би послатися на суголосні польські теорії первісного «гміновладства», розвинені Лелевелем — широко популярні в тих польських революційних кругах, де так довго обертався Антонович. Я думаю, що вони фактично не менше відбилися на сих поглядах Антоновича, ніж досліди Іванішева або Костомарова, і стріча сих двох течій могла укріпити Антоновича в тім переконанню, що громада власне була організаційним принципом і втіляла в собі поняття ладу і справедливости в словянським і зокрема в українським народнім життю.

З сього становища він писав і свої студії про початки козащини:

В добі так званої удільно-вічової Русі, від кінця IX і до початку XIV віку, — читаємо тут — словянські землі, зібрані в одну цілість під владою княжого роду, у внутрішнім складі своєї людности виявляли три головні сили, що розвивалися поруч себе й силувалися дати перевагу кожда свому принципіві, який вона репрезентувала в політичнім організмі. Сі три сили такі: громада («община»), дружина і княжа власть.

Громада представляла собою елемент тубильний, словянський. Основною прикметою громадського порядку було: рівноправність усіх членів громади, вирішування всіх громадських питань, зовнішніх і внутрішніх ухвалою громади на зборі всіх членів — або вічі; самоврядування і самосуд дорогою таких же ухвал віча.

Дружина — елемент чужий, сторонній. Вона засновувала своє право на силі своєї зброї і на персональних послугах відданих князеві, стреміла до порядку полярно протилежного. Тимчасом як у громаді індивідуальності стушувувалися і покорялись громадській ухвалі, громадській користі і громадській волі, — серед дружини індивідуальність висувалась, старалася поширити круг своєї діяльності і особистих користей, по можности як найбільше вирізнятися з кругу її рівних осіб, і йшла до сеї мети дорогою лицарських заслуг, оружної помочи князеві і уступок та ласк князя, здобуваних сею поміччю. В розвою сих змагань все що добувала дружина, вона здобувала коштом громади та їх прав. Тому сі два принципи ведуть між собою неустанну боротьбу, і ся боротьба, в залежности від часу і обставин міняючи свою закраску, то підіймаючись то опадаючи під впливом ріжних причин, — викликає головний інтерес у внутрішній історії України (Юго-Зап. Русі).

Нарешті третя сила — княжа влада — до двох перших сил та їх ворожнечі, в залежности від місця, часу і обставин, ставилася ріжно. Перші руські князі виступають як ватажки дружини, і тримаючися в краю її зброєю, трактують край і його тубильну людність тільки як корисний набуток. З початку ними кермує не державна гадка: словянську країну, що признала їх владу, князі вважають своїм маєтком, з котрого дістають певну скількість данини, тому боронять її від сусідів... Нарід живе давнім своїм порядком і тільки спокій від князів і Варягів купує даниною, що платить князеві.

Але згодом князі хочуть збільшити свої доходи, тому організують свої суди намісць вічевих або поруч з ними, і за свою працю і швидкість суду беруть інший рід данини, званий виурою. Тому що князь спирається виключно на дружину і стає тим сильнішим, чим більше має дружини... то він старається притягти як найбільшу скількість її, і щоб привабити і затримати при собі, робить все більші уступки, дає все ширші права і привілегії. Напр. розподіляє між ними сільські громади з правом побирати собі княжу данину. Далі — задобрює дружинників, даючи їм право судити і брати собі частину судових вир. Нарешті... вважаючи себе власниками всеї ще незалюдненої землі в своїм уділі, князі роздають її частинами дружинникам і таким чином забезпечують собі їх службу і виключають перехід членів дружини до інших князів. Через се дружинники стають людьми осілими; персональний інтерес зв'язує їх з краєм, і старе імя їх замінюється новою назвою *боляр*, себто людей більших, могутніших і сильніших. Вони й справді були болярами, і їх права тяжким тягарем падали на голову громад, особливо сільських.⁷

Рівнобіжно з розвитком і укріпленням прав дружини, громади поділяються на дві групи, і різниці між ними все збільшуються протягом удільно-вічевої доби. Се громади міські і сільські. Міські громади обстоюють свої вічеві права і знаходять досить сили, щоб змусити князів її шанувати. Князі живуть серед них і змушені підтримувати добрі відносини з людиною, що їх безпосереднє окружає і вимагає пошани до її прав...

Зовсім відмінна доля спіткала громади сільські. Вони стоять далеко від урядового центру, впливи їх князеві не страшні, віче малолюдне, громадського війська (ополчення) князь не запобігає і в потребі може його покликати силою княжого авторитету. Села не укріплені і тому цілком відкриті для набігів Половців, Печенігів та інших степових орд. Вони неспроможні не тільки діяти потрібних достатків, але навіть і оборонити тяжкою працею добути продукти свого хліборобства. Під назвою *смердів* вони терплять все тяжчий гніт дружинників — сі, коли їх і жалують — то тільки тому, що рахують на прибутки від їх праці. Після того як роздано боярам землі, вони пильнують сі землі заселити такими людьми, щоб на їх працю мати повне і абсолютне право. Так вони заводять на Русі нову суспільну категорію: рабство. Зпочатку набирають рабів з воєнно-полонених, далі з людей кабальних...

Таким чином з одної сторони — старі права громад все більше обмежуються і заступаються впливами на них бояр. З другого боку — поруч них формується верства рабів, і вона загрожує громадам: через перехід членів громади в кабалу і через поширення на громади (досі напів-залежні від бояр) тих прав, які бояри мали над селами, де були оселені раби (стор. 5—8).

Але сей процес розвивається вповні тільки в Західній Україні. В Східній його перебиває монгольське спустошення. «Міста зруйновані,

⁷ «Содержаніе актовъ о козакахъ», с. 2-5; переклад мій трохи свобідний, бо ранні писання покійного Антоновича визначаються не дуже прозорим російським стилем.

села попалені, люди побиті, або повтікали в ліси і пустині». Подніпров'я постраждало особливо тяжко.

На придніпрянській території лишаються тільки громадяни (общинники) — хоч розігнані, але зате визволені сею зовнішньою бурею від того поневолення, що їх чекало. Вони помалу виходять із своїх нетрів, заселяють давніші села, і як не відновляють своїх громадських (общинних) прав в колишній силі, то принаймні заховують ті останки їх (прав) які ще заціліли. Села, здебільшого визволені від бояр, зв'язуються з міськими громадами. Бояри лишаються в незначнім числі, та й ті обмежуються тим, що володіють своїми маєтками, залюдненими рабами. Смерди платять данину Татарам, але у внутрішнім житті заховали своє самоврядування, і укладом свого життя починають знову наближатись до міських громад, що майже цілком заховали свій вічевий устрій.

Так от після приходу Монголів центр життя України (Юго-Зап. Руси) перейшов на Галич і Волинь. Дніпрянина пустіє. Небезпека, що загрожує тут, на пограниччю з Татарам, жене бояр переселятися на захід. Лишаються самі громадяни (общинники), що відкупаючися від Татар грошима й кровю, підтримують внутрішнє своєрідне життя (стор. 9—11).

Згодом провід над ними беруть князі литовських династій, що користаючи з занепаду князівсько-дружинного ладу на Руси, шукають тут собі володінь. Вони відновляють ще раз ті відносини, які існували колись, на погляд автора, в початках володіння варязьких князів:

Сі князі, осівши на Руси, вдоволялися даниною, побираною від людности, котру вони звільнили від данини татарської й забезпечили від татарських нападів. Ся данина давала їм змогу наймати з місцевих людей більш-менш значне військо, а що на підвладну країну вони дивилися тільки як на джерело воєнної сили, то до внутрішнього правління її не мішалися. Руські громади відітхнули вільніш. Ріцарство литовських князів чи приведене з Литви, чи найняте на місці, не вважалося окремою привілеюваною верствою — не розширяло своїх прав коштом іншої людности; як люди найняті князем за гроші, вони вважалися його персональними слугами і були в повній від нього залежности. Невелику скількість давніших руських бояр, що лишилася в краю, литовські князі позбавили їх упривілеюваного становища і обложили повинностями. Їх потомків потім стрічаємо під назвою бояр панцирних або путних. Вся інша людність Руси під литовським володінням складалася з двох категорій: свободних членів громад (общинників) і рабів, що осадили колись руські бояри. Громади під володінням Литви користуються своїми давніми вічевими правами. Сліди політичного впливу міських громад стрічаємо в літописях раз-у-раз, аж поки старий вічевий устрій городів не заступило нове, принесене з Польщі магдебурське право. Сільські громади відновлюють старе право самосуду, колись розбите впливами княжих тунів. Вони рядять і судять згідно з старим звичаєм на вічових або копних сходинах. Платячи данину князеві лишаються без яких небудь заперечень власниками земель, де споконвіку лежали їх села. Литовські князі не тільки не нарушують їх прав, але навіть дають їм юридичну санк-

цію, включаючи до Литовського Статуту постанови звичайного права про копні суди. Добробут (благосостояніє) руського народу під литовським володінням виявляє та обставина, що за весь час литовського володіння Литви на Україні (Юго-Зап. Россією) ми не стрічаємо ні одної спроби з боку тубильців — скинути з себе панування. Навпаки, місцева людність бодай у тих частях, що підлягали в князям литовським, отримує трівку організацію на своїх власних громадянських (общественных) підставах (стор. 16—18).

Але сей громадський уклад трівко тримався тільки в Наддніпрянщині. Поділля і Волинь, від р. 1434 особливо, підпадають впливам польського права і тут вдруге розвивається боярсько-шляхетська верства; туди відливають сі елементи із східне-українських земель, тим часом як «общинники» з усіх провінцій, забраних від Литви Польщею, тікали в краї дніпрянські і зміцняли тутешні громади, «поповнюючи убуток людности наслідком татарських спостошень». З сим зростом громад мусіли рахуватися тутешні князі — мусіли опиратися безпосередне на них і йти на зустріч їх бажанням.

«Таким чином в Придніпрянській Русі в XV і XVI в. бачимо громадський (общинный) лад, що зформувався органічно, вирісши з місцевих елементів, і скріпився під зверхністю князів Гедиминової династії або тих родів, що отримали тут уділи на рівних правах з Гедиминовичами... Ми стрічаємо його перші сліди саме тоді, як він приходить до повної сили і розвитку — в початках XV століття. Тільки стрічаємо його під чужою, від Татар перейнятою назвою *козаків*. Князі, що провадять ними, мають також окрему назву — *гетьманів*» (стор. 22—23).

Роглянувши відомости про козаччину XVI в. автор зводить результати свого розбору до таких тез:

Козаки се не що, як останки старих слов'янських громад, з характером военним, витвореним місцевими обставинами, і з новим іменем, що виникло в тій же военній обстанові.

Від своєї появи в історії і до Люблинської унії козаки живуть під управою князів з Гедиминового роду, заховуючи і розвиваючи під їх правлінням свій громадський (общинный) устрій.

Люблинська унія дає польському правительству і шляхті привід до ламання вільностей громад і кріпощення козаків шляхтичами на загальних підставах польського права.

Щоб розбити солідарне противдїлання козаків, Баторій хоче їх порізнити. Приваблює одних далекою надією на шляхетство, а інших спихає на становище кріпаків. Поділяє таким чином козаків на легалізованих — реєстрових, і непризнаних — *нереєстрових*.

Перші повстання козаків проти Польщі, від Підкови до Лободи включно, мають виключно характер класової боротьби — за права громад.

Запоріжжя складається з людей, що тікають від кріпацтва тих країв, де його заведено раніш ніж на Україні. Воно організується на тих же громадських (общинных) основах, тільки зміненних військовими обставинами.

В залежності від ходу боротьби саме ім'я козаків має в різних часах різне значення. До Баторія козаками звалися тільки українські члени громад (общинники) як окремий стан (сословіє). Від Баторія — тільки козаки реєстрові, а нереєстрові зуться козацьким своєвільством, своєвільством українним і т. д. Але нарід дивиться інакше: козаками або військом Запорозьким він завжди зве те, що має на собі воєнно-громадський (воєнно-общинний) становий характер. Тому повстанці селяни, міщани і т. д. зараз же приймають назву козаків, означуючи сим іменем осягнення тих станових прав, які були постійним ідеалом українського (южноруссакого) народу (с. 117—9).

Я випустив ті часом невірні висновки, які при тім Антонович робив у сій своїй першій великій праці, з свого становища толкуючи різні звістки пізніших хронік і компіляцій про формування козащини. Сі помилки йому самому скоро стали ясні, і через них він відрікся від сеї своєї праці, як невдалої першої проби, і вона доволі скоро прийшла в забуття. Але схема, котру я вибрав з неї лишилася характеристичною не тільки для самого Антоновича — для всього його історичного діла, але й для всеї сеї опохи української історіографії і громадської історичної ідеології, бувши не особистим винаходом Антоновича, а підсумком всього історично-народницького напрямку, представленого у нас так само в працях Костомарова і Лазаревського, в великоросійській історіографії — словянофільською школою, в польській істориками лелевелівської школи.⁸ Протягом другої поло-

⁸ Найбільш характеристичною і важливою в пізнішій історіографії працею Лелевеля вважаються його *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*, 1844 р. Тут сама назва Словян толкується як «збір». «Племена жили розпорошені, хати й мешкання розсипані, кожна родина окремо, а коли траплялося відогнати неприятеля або якусь напасть, громадно (*gminnie*) збиралися, щоб дати одсіч. Невважаючи на загальне відокремлення, помічалось у них високе поняття братерства, що чинило з них одну цілість, «слов», злиток громади, коли вони йшли до бою — з чого пішла й назва їх. Свої громадські сходини (*swój gminny zbieg*) звали теж збором, собором, собраниєм — коли громадилися для розв'язання якоїсь спільної справи. Від сих зборів, званих інакше вічами, округи їх дістали назву повітів». Розвій культури серед Східньої Словянщини, висунув в центрі таких округ городи, що ставили осібні держави. В Польщі не було такої концентрації в городах: Болеслав Вел. не має столиці, мандрує від городу до городу, від столиці до столиці, з повіту до повіту. Княжа влада спирається зпочатку безпосередне на громадах, але скріплюючися вона ослаблює їх і їх коштом розвиває впливи воєнної, шляхетської верстви, і т. д. (с. 33—4, 52, 73 и ин., вид. 1855, *Polska, dzieje i gzeszy jej*, т. III).

Смоленський в своїй студії про «історичні школи в Польщі» вважає лелевелівську концепцію поглибленням схеми республіканських публіцистів часів «Великого Союму», таких як Врублевский, автор трактату «*O przyczynach dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*», 1774, навіяного ідеями Русо про походження держави.

Серед московських словянофілів громадську концепцію Антоновича найбільше нагадують звісні тези Константина Аксакова («*О древнемъ бытѣ у Славянъ вообще и Русскихъ въ особенности*», 1852), з його протиставлен-

вини століття сей народницький, чи демократичний напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва, представленого для нас тепер особливо яскраво костюмаровськими «Книгами Битія», до чисто документальних робіт кінця століття. Одним з найбільш заслужених творців сеї еволюції був власне Антонович: саме в його роботах уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби. Проте вищенаведена схема — близько споріднена з ідеями романтичного народництва, в тонах більш стриманих і обережних переходить в його найважливіших писаннях 1870—1880 рр. Так в своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р., він на конкретнім прикладі ілюструє наведену вище тезу про повільне зникання і пониження в соціяльній ерархії старого боярства. В трактаті про городи (1868) освітлює конфлікт з феодальним литовським укладом старих городів, як всенародніх центрів волостей: їх вилучення з складу землі, обмеження самоврядування і підпорядкування агентам центральної влади (тут уже не маємо тої ідеалізації литовських князів, як реставраторів старого литовського побуту, як у студії про початки козаччини). В студії про Київ і Київську землю (1882) Антонович детальніше і документальніше переглянув процес наверхування на останках старого устрою землі, великокняжої доби, нових явищ, витворених новими умовами життя, і дав нову концепцію початків козацтва — признаючи провідну ролу в сім процесі вже не князям литовської династії, а місцевим старостам-державцям. Він так формулює тут свій погляд на нього: «З кінцем XV століття в Київщині формується новий воєнний і землевласницький стан, на принципі рівноправности своїх членів; в свій побут він вносить старі принципи вічевого устрою. Сьому станові судилося в недалекий часі виступити в обороні національних прав Київської Руси, завзято за них боротись і виграти справу, перед тим програну привілегованими верстами краю».

**

Але з моментом коли сей стан, чи клас, в особах своїх провідників і всеї старшинської верстви від оборони основних прав мас — соціяльних і економічних, звертається до соціяльного і державного будівництва і в основу його кладе соціяльні й економічні прерогативи сеї старшинської верстви, покійний історик з апологета сього нового класу стає його суворим критиком. Він бачить в нім не тільки тих побідників, що виграла національну справу — тих побідників котрих не судять, але й легкодушних марнотратників, які змарнували великі народні сили, вложені в їх руки масами, що повірили їм свою справу,

нями народу і держави, і підчеркуваннями основного значіння «общини» в громадській укладі Старої Руси. Було б інтересно проаналізувати, наскільки Антонович, сам ідейний ученик Русо, самостійно комбінував ідеї сучасних демократів-народників, чи йшов за ким небудь з сучасних істориків безпосередне.

але в результаті кривавих зусиль, моря сліз і крові, чужої, а передусім своєї, зісталися часто без усякої участі в здобутках сеї боротьби. Одночасно з студією про початки козаччини, обговореною вище, з'явилися короткі рефлексії молодого історика, виложені ним в поезії «З колишнього», надрукованій під псевдонімом В. Маринчука в львівській «Меті» в книжці за жовтень 1863 р.:

У синіх жупанах, у шапках високих,
І силою й видом могуче,
На баських бахматах, спряжними
рядами,
В одежі і зброї блискучій
Стає перед оком вельможне
лицарство,
Стає — и все кіньми басує,
Побрякує в шаблі, покручує вуси,
Все з-висока — наче-б гордує.
Широкою волю, блискучую славу
Вони колись добували;
За волю, за славу, за милу родину
Вони буйні голови клали;
І волю безбрежню, і славу без краю
Вони добули головами...
І марне пустили кривавий добуток —
Не хтіли ділитись з братами.

І згнула, счезла лицарська родина,
Пішла ворогам на поталу,
І горде лицарство своїми-ж руками
Собі-ж таки яму придбало.
І з гомоном ради й з піснею бенкета,
Ворожою кровю політі,
І в сварці з собою, і з брязкотом
битви,
І димом гарматнім обвиті —
Пішли у могилу, заснули на-віки,
Все горді та пишні, як перше,
Та братам, та волі, лицарській родині
Зовсім ще від того не легше.
Ой хто-ж ви, лицарі — ой хто-ж ви,
вельможі, —
Хто ви молодецьке юнацтво?
Ой знаю вас, знаю, сребряники-дуки:
— Ви славне та горде козацтво!

**
*

Встають вовки-сіроманці,
Залізні люди старині,
Твої останні, Україно,
Та найвірніші сми!
Огонь і куля, спис і паля
По їх грудях мабуть гуляли,
І не зломивши сильну волю,
В могилу рядом їх уклали.

В свитинах драних, без шапок,
Голодні, бідні, почорнілі,
Кровю із ран своїх політі,
Димом пожежі обгорілі.
Останні голови поклали
Вони за кривду свого люду,
Щоб правду боронить та волю;
Страшного не злякались суду.

На вашім тілі — вашою кровю
Пани, уряди записали
За лиху долю люту кару,
Та з тим і спати вас поклали.

І темні, бідні і прокляті,
Пішли замічені в могилу;
Пішли без суду, понесли
З собою правду лиш та силу.

І память вашу прокляли,
Прокляття у книжки вписали;
Про серце, долю, про життя
Вони у вас і не спитали.

Ой хто-ж ви, прокляті людьми,
Без дому і сімі бурлаки?
Хто ви такі, батьки-сердеги?
— Я знаю вас: ви гайдамаки!

Вельможне лицарство козацьке — сі «дуки-срібляники», не схотіли поділитися з масою здобутою волею, й історик-народник відвертається від нього і звертає свої симпатії до інших, більше демократичних представників українських інтересів. Присвячує монографію Палієвій козаччині, перейняту щирими симпатіями до провідників сеї

відродженої, демократичної козащини. Потім займається, з неменшою ж любов'ю — «останніми і найвірнішими синами України», проклятими історією як розбійники-бандити гайдамаками, щоб відкрити соціальний і національний підклад гайдамацьких рухів і доказати, що зовсім не сама тільки охота до здобичи й авантури водила ними.

На жаль, центральній добі — від Хмельницького до Мазепи, Антонович не присвятив спеціальної праці. Маємо тільки короткі уваги і характеристики. Погляд на Хмельницького у Антоновича двоїться. Признаючи в великим гетьмані індивідуальні здібності як воєнного організатора і стратега, він вважає його в останнім рахунку неудачником; але іноді складає сі неуспіхи на обставини і рівень суспільності, іншим разом підчеркує нездатність самого Хмельницького як політика. В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання, він підносить, що з історичного становища «треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання мільйонної маси і зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил, що довело його — як тепер говориться — до перевтоми і прискорило кінець великого патріота». Коли з нинішнього становища можна дорікати Хмельницькому або (краще сказати — можна жалкувати), що він не розвинув народніх потягів до громадської свободи і вільного духового життя, «не уняв їх в чітку і конкретну схему і не утворив таких установ, які б перевели їх в життя», — «то сі докори стануть безпідставними, коли згадати стан громадського розвитку народньої маси та її представників в середині XVII в.» Український нарід не мав здібностей державотворчих; проби його представників, іноді дуже талановитих — як Данило Галицький, Омельковичі, Михайло Глинський, Мазета — кінчилися нічим, тому що розбивались об індіферентизм або протести народньої маси.⁹

Але в приватнім курсі, читанім в гуртках молодіжи, покійний історик досить виразно підчеркнув недотепність і старшини і самого гетьмана в політиці: і в відносинах до польського уряду, і в усталенню взаємовідносин з Москвою, — хоча знов таки в останнім рахунку виправдував се загальною недостатчею культурного підготовання.¹⁰

⁹ «Характеристика діяльності Б. Хмельницького» — «Чтенія Общ. Нестора», т. XII, с. 100; треба однак мати на увазі, що се резюме, ледви чи правлене самим автором. Термінологія «южнорусская», переказуючи я заміняю її на «українську».

¹⁰ «Бесіди про козацькі часи», 1897 — знов таки треба мати на увазі, що се запись не самого Антоновича, а одного з слухачів (В. М. Доманицького, наскільки знаю), тому цитувати її можна тільки з певним застереженням:

«Се (політичну безпорадність Хмельницького) можна з'ясувати собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому удавалося справа, він путався і не знав що робити далі. Одного і того часу він зав'язує дипломатичні стосунки в 3-4 суперечних напрямках

Характеристичне для світогляду покійного історика було його становище до Мазепи. Незалежно від своєї долі «проклятого гетьмана», Мазепа підкупав його своєю культурністю — се для нього «чоловік найбільш освічений між українських діячів», при тім безсумнівно талановитий, і єдиний «справжній політик зпоміж діячів XVII віку». Антонович уважав його щирим патріотом, що дбав про повну незалежність свого краю.

«Але прямуючи до неї, він помилився шляхом: він цілком не вважав на демократичні ідеали маси народньої, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілегований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь (у Польщі, яка йому була найбільш знайома, Угорщині, Волощині і т. д.) він бачив монарха і аристократію, що підпieraє того голову, а останній надає їй усяких привілежій, аби утримати її при собі. Отже і Мазепа постановив, яко найголовнішу мету своєї

і ніде не доводить їх до кінця. Се показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що нарід був неготовий до політичного життя; він не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли нарід ішов проти Поляків, то тільки інстинктивно, яко проти своїх гнобителів, бачучи, що йому дуже погано живеться під їх кормигою. Треба знати, що поставити замість поганого, треба принципів, які нарід мусить виставляти в своїй боротьбі. Той хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу. Докоряти Хмельницькому за незнання сього не можна: він викинув прапор повстання того нещасливого часу, коли нарід мав змогу скинути з себе пуга, але не знав, що робити далі» (с. 80).

«Коли ми подивимося на те, яку силу дав Хмельницькому нарід, і як він скористувався з свого становища, ми мусимо признати повну недотепність його в справах політичних. В таких справах мало значіння має сила фізична, треба сили моральної, треба мати ясний ідеал, щоб нарід здолав осягнути свою мету, інакше сам нарід віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготвила нарід до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити» (сс. 94—5).

Остаточну формулу поглядів на українську недержавність маємо в його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — «Записки Укр. Товариства в Київі», кн. III:

«Примѣняя все сказанное къ малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственнаго инстинкта; она не только не составляла отдѣльнаго государства, но добровольно отклонила образование такового, даже въ тотъ моментъ, когда историческія обстоятельства давали на то возможность (въ половинѣ XVII ст.). Малороссія вошла въ составъ Русскаго государства добровольно, безъ завоеванія и борьбы и, вслѣдствіе этого, привнесла в новое государство лишь чувство любви и единенія безъ тѣни всякаго раздраженія или озлобленія.

«Малорусская литература никогда не поднимала даже намека о политическомъ сепаратизмѣ и всегда считала этотъ мотивъ для себя чуждымъ».

Розуміється, супроти завдання записки автор мусів особливо підкреслювати українську лояльність; але в сім, скільки можна судити, він не розминався і з своїм переконанням.

діяльності витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тоді тільки Україна і здолає досягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб утворити численну заможну аристократію.

Приготовуючи дворянство, Мазепа хоче, щоб воно було культурне, цивілізоване. Під його впливом старшина посилає синів своїх до закордонних шкіл для науки; сам же він протегує та засновує школи на Україні. Добре відомо усім, оскільки він дорожив Київською Академією, надаючи велику вагу і значіння розвиткові краєвої культури: він наділяв її маєностями, підняв її до значіння університету. Чернігівську колегію переробив він на вищу школу — немов би лицей. Сам він листувався з багатьма ученими, усюди по Україні заводив типографії.

Хоч ся цивілізація вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але ж заведене ним дворянство не відповідає його заходам. Мазепа знав се і надії свої покладав на нове покоління; для сього-ж таки він закликав до себе чужоземних дворян: ми бачимо при ньому цілий полк з польської шляхти. Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразився на народню реакцію: звикши звертати увагу на дворянські сили, він зовсім не вважав на бажання народні, які цілком розминалися з заходом гетьмана».

В результаті був неминучий політичний крах. «Народні маси декілька разів давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку, і мусив згинуть».¹¹

**
*

Не продовжую виписок. Думаю, що наведеного буде досить для моєї мети — ідеологічного обриса Антоновича. Він писав небагато, і головно лишив пам'ять як видавець матеріялу, пізніш — як археолог. В його творах узагальнення грають невелику ролю і переважно никнуть між фактичним матеріялом — з виїмком першої праці, котра дає тому цінний ключ до його історичного світогляду, і через те я присвятив їй особливу увагу. Ті публікації, які могли б найбільше дати для пізнання його ідеології — як «Три національні типи», «Бесіди про козацькі часи» — ми маємо не в автентичній записи автора, тому посилатися на них треба з деякою обережністю. Тим часом як ідеолог Антонович дуже інтересний, яскравий і впливовий, тому вимагає великої уваги і пильного студювання.

В своїй «Сповіді», писаній 1861 р., пояснюючи ті мотиви, які привели його до рішення розірвати з польським громадянством і стати в її очах «перевертнем», щоб працювати в рядах української демократії на користь трудящого народу, «серед котрого я виріс, котрого я знав, котрого гірку долю бачив у кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, і чув з його уст не одну сумну пісню, не одне чесне приятельське слово (хоч я був панич), не одну трагічну повість про зотліле в тузі і в бесплодній праці життя», — він висловляв надію, що «сво-

¹¹ «Бесіди про козацькі часи», с. 108, 110 і далі.

єю працею і любовю він заслужить коли небудь, що Українці признають його сином свого народу, тому що він готов усе розділити з ним». Я не буду повторювати того, що говорилося стільки разів з цього приводу — що сею любовю і працею Антонович здобув собі місце в першій ряді нашого національного пантеону. Але я хочу сказати, що ми, українська інтелігенція, досі не сповнили свого обов'язку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб «усе розділити з нами». Ми не постарались відповідно вивчити і освітити його життя повне самовідреченої любові і праці для нашого народу. Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична Секція і Комісія Української Історіографії рішила скористати з нинішньої річниці, щоб про се нагадати. Через 5 літ наступить 25-ліття з дня смерті Антоновича, а через 6 — століття з дня його народження. Нинішнє наше засідання нехай буде тому пригадкою — щоб у сі столітні роковини українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження, як людини, що дійсно жертвувала всім, аби розділити долю сих трудящих мас.*

* Ця праця М. Грушевського була надрукована в «Україні», кн. 5, 1928, стор. 3—16. Мову і правопис залишаємо як в оригіналі.

ПЯТДЕСЯТ ЛІТ «ИСТОРИЧЕСКИХ ПЪСЕНЬ МАЛОРУССКАГО НАРОДА» АНТОНОВИЧА І ДРАГОМАНОВА

Сього року кінчиться півстоліття від появи одної з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць — «Исторических пѣсен малорускаго народа», виданих під редакцією Антоновича і Драгоманова. Цензурна дата на першій томі — 10 серпня 1874 р., в грудневій книжці «Вѣстника Европы» за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу. Сі дві дати орієнтують нас в часі фактичної появи. 1874 рік стоїть на її титуловій сторінці; 1875-им роком датована перша частина другого тому, на котрій ся публікація перервалася (цензурний дозвіл 4 квітня т. р.). Більш її не виходило.

В довгім ряді етнографічних українських публікацій ся книга займає зовсім окреме, виїмкове місце. Се не був звичайний собі збірник етнографічного матеріялу — хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі. Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи «Запорозьку Старину», тільки він і весь той гурток молодих українських романтиків ставивсь до сього діла занадто свобідно, не спиняючись перед свідомим власним компонуванням та поправлюванням автентичного матеріялу. Київська-ж громада 1860-х рр. хотіла мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, провірену, зведену і об'яснену найкращими своїми науковими силами.

«Треба звести тексти і варіанти пісень; далі треба об'яснити їх — відповідно тому ступневі, на котрий тепер піднялася наука історії малоруської; треба, нарешті, й відлучити те, що єсть автентичного, народнього в тім що вважалось і видано за таке в часах ранішних, менш перебірчивих, — а що підроблене. Тільки після такої роботи історична поезія малоруського народу стане вповні зрозуміла, і стане сама певним джерелом для історії народу, що її витворив і затримав в пам'яті протягом віків» (с. II).

З яким зацікавленням, а навіть ентузіазмом ставилось тодішнє українське громадянство до сього пляну, дасть нам поняття отсей лист одного з молодих галицьких народовців з Станіславава, котрого Драгоманов, як редактор видання, закликав до участі в збиранню матеріялів:

«Над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої програми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли й наші далекі. Оже скрізь но у нас одна думка й о однім мова: слати наші

записки докладом до сього видання, та й записувати далі серед співаючого народу — щоби як уже не дорогоцінними думами, то множеством матеріалів додержати Вам рівновагу, — щоб зробити народну (поправлено на: громадську) повинність як ще не накладом у грошех, то бодай у праці: — доки за рік-два видане ліричних пісень нашою участю нам припаде. Ото й нема мови нині між Станіславцями як о піснях історичних, пісні сортуютьця і переписуютьця, казки лагодятьця, а тим часом гімназиясти-громадяне що на селі — при жнивах записують далій, а по храмах та ярмарках на лірваків полюють завзято. От і в Станіславі: підмовили ми иноді двох лірваків до себе; та лихо — бояться сліпці співати про Морозенька і Нечая (мусимо дізнатись, через що і кого саме, бо ляцька рука видима), ото й не поприходили оба, хоть обіцялись. За те сими днями за другими заповнюють на храму у Лисці. За їх помочою збракований (перебраний) вже мій збірник, і вже нині для Антоновича готово у мене 126 пісень і співанок історичних, решту від збирачів по селах сподіваємося, той тогди висилаємо, щоб ще перед 1 вересня настали. Дотолі у мене фабрика правдива. Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас єсть, оже й був — жив, і має він свою історію, хоть і правда що пасивну».

А посилаючи 22 серпня 1871 р. сей перший транспорт історичної поезії на руки Антоновича, той же співробітник писав на його руки:

«Слава вам, мужі Кияне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будучности його поруку, за ниву словесну українську, що видавши твори й прислів'ями й казками, нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите! Приймайте в добру годину і сей доклад до Вашого видання, що Вам с під Карпатів шлеся, доклад невеличкий і тому, що давнина наша по історії пасивна, у юнацькі пісні не богата, і тому що за короткий час від липня до вересня годі нам було більше записок побракувати крім тих що ми у Станіславі на похвати найшли. Та за перепискою і за порозумінем з тими людьми, що по жнивах назад до Львова і Відня повернуть, маємо всю надію живо і не одну ще таку посилку як теперішна на руки засилати, доки наблизится за пару літ і до нас черга, і видамо збірник всіх ліричних пісень українських — нашою причиною і на власну руку, — віддамо довг народи нашому, та й будем вмирати».¹

Живо захоплювала громадянство ся праця і на великій Україні. Редактори збірника перечисляють довгу низку осіб, котрі передавали їм для використання свої раніші збірки, робили нові спеціальні розшукування за новими текстами й варіантами, брали участь в спорядженню сього корпусу, вибирали й зводили варіанти. Поруч ветеранів українського народництва як Максимович, Костомаров, Куліш, Оп. Маркович, М. Білозерський, бачимо тут і представників молодших генерацій як М. В. Лисенко, Руданський, Новицький, Чубинський, Ів. Рудченко, Ніговський, Ніс, Мартинів, О. Русов, Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів, Андрієвський, Лоначевський, Судовчиків, Ільницький, Залюбовський, Лободовський, Ганенко, Гайкевич, Симашкевич,

¹ Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. (Збірник філол. секції Н. т. ім. Ш. ХІІ), 1910, с. с. 3 і 7.

Кропивницький, С. Ф. Ліндфорс — потім дружина О. О. Русова, Олена Косачева — сестра Драгоманова, й ин. Було се дійсно промадське, всенародне діло, ведене з завзятем і захопленням, в почуттю обов'язку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минувшину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрій заявляли претенсії російські й польські імперіялісти, і осудити їх політику. Поясняючи політичну вагу задуманої публікації, Драгоманов так розшифровував її потім, за кордоном: проповідники боротьби за всенародне визволення мусять знати, з якого боку підійти до мас, щоб підняти їх на сю боротьбу. «Проби показали, що так — простою зміною уряду — не можна скасувати стару неволю і неправду в промадах... для цього треба, щоб коли не всі люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так, а не инакше жити. Так значить і виходить, що ніхто не може увільнити промади від неволі й неправди, як не вони самі (люде)». І тут не раз народня творчість, і зокрема народні пісні дають найкращий ключ до соціально-політичного світогляду мас. «Пісня для неписьменного чоловіка все одно, що книга для письменного, та часом ще важніша, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її пам'ятав, — та ще й не один чоловік, а цілі тисячі». «З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битись з неволею на їхній землі».²

Таке було всенародно-політичне, революційне значіння сього історично-літературного діла. Безсумнівна річ, що подібно — хоч може не так ясно як се висловив Драгоманов, було воно усвідомлене й промадянством. На чолі сього діла поставлено не тільки з наукового, але і з політичного боку найвизначніші сили, котрими розпоряджала ся генерація, і вони виконали своє завдання з великим хистом, зрозумінням і тактом.

Маючи на меті дати можливо широкий образ того, як історичні (соціальні і політичні) зміни відбивалися в народній пісні, вони вишли за межі історичної поезії у властивім значінню слова:

«Хід роботи в виборі, об'єднанню і толкованню пісень, котрі з першого ж погляду приймаються за історичні — себто пісень з іменами осіб і подій записаних в літописях, поволі привів нас» — писали вони потім в передмові, — «до неминучої потреби прийняти термін „історичні пісні“ дещо ширше, ніж приймали його иньші видавці. Названі поіменно особи й події можуть бути зрозумілі тільки в зв'язку з усею обстановкою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показники тих процесів, що переходять в загально-народнім житю. Тому ми спинились на гадці видати під звичайним, хоч і не зовсім докладним, через свою загальність, іменем *Історичних пісень малоруського народу* всі пісні, на котрих відбулися зміни соціального устрою сього народу, — як иньші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, иньші — родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такім розумінню — як би вони не

² *Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3.*

називались що до форми, матимемо поетичну історію соціальних явищ в Полудневій Русі³ що найменше від IX в. до таких сучасних подій, як скасування панщини і угорське повстання в Австрії в 1848 році і визволення селян та польське повстання в Росії в 1863 р. Багатство цього рода пісень і та яскравість, котру заховують в них риси такої довгої історії вражає тим більше, що всі наші пісні записані останніми часами, в XIX віці, і всі заховані в пам'яті неписьменного сільського люду».

Супроти цього, редактори збірника своє завдання, як укладчики і коментатори, покладали в тім, щоб вияснити, «наскільки пісні, заховані пам'яттю малоруського селянина протягом стількох віків, дають поетичну репродукцію реальних образів дійсности сих віків, що змінялись послідовно», — виявити «реальний художній характер пісенної творчости малоруського народу» (с. XVI).

Відповідно сьому завданню редактори тримаються хронологічного порядку в роскладі свого поетичного матеріалу. Слідять за «поетичними репродукціями» різних епох життя українського народу, за відгомонами ситуацій і подій в їх хронологічній послідовности, і наводять твори народнього репертуару різних форм і різного характеру — але тільки передані в пісенній формі: пісні обрядові (величальні пісні й веснянки), балади — або як їх звуть тепер часом: «низші епічні пісні», пісні історичні у властивім розумінню сього слова про особи і події, і нарешті так звані думи, але тільки ті, які сильнійше закрашені історичною закраскою, яскравійше відбивають на собі епоху (козацьку в данім разі).

Таким способом згруповані зпочатку пісенні твори, в яких відбивається «вік дружинний і княжий», по термінології редакторів. Се переважно величальні колядки й щедрівки, але також і веснянки про воротаря і князя Романа, весільна танечна співанка про Чурила; легенда — співомовка, cantefable, про Михайлика й Золоті ворота, котру редактори вважають останками колишньої «думи» про Батиїв погром, що затратила свій колишній «віршовий епічний характер» — захований тільки в одній чогиристишній строфі; і, нарешті, кілька балад з іменем «князя Михайла» та згадками «княжого боярина». По гадці редакторів ці останні характеризують епоху виродження дружинної верстви: «дрібної феодальної боярщини» XV—XVI вв.

Разом сей дружинний відділ займає несповна пять аркушів друку і містить 20 номерів по систематизації редакторів.

Далі йдуть «пісні віку козацького», поділені на кілька відділів. Перший, що обіймає часи до повстання Хмельницького, має заголовок «Боротьба з Татарами й Турками»; в величезній більшості згруповані тут думи і пісні, що займаються темами татарської та турецької неволі; поруч того кілька пісень про походи козацькі на татарські й турецькі володіння, степову війну, смерть козака в степу. Тут маємо 10 (по класифікації редакторів) номерів дум в більш-менш повнім виді і два фрагменти, решта — 37 номерів — се історичні

³ Курсив в оригіналі.

пісні й балади; разом 16 аркушів друку. Редактори при тім виключили 14 номерів, котрі вони вважали підробленими (між ними славно «думу» про трьох ватажків, що так довго парадувала по різних антологіях та історіях літератури як найкращий взірець української народної поезії); дві явно підроблені пісні (про Лянскоронського і Сверчовського) вмістили в своїм збірнику, але виразно зазначивши свої сумніви;⁴ одну (про Івана Богусловця) згнали вже в дальшій випуску, діставши нові варіанти; при деяких також одмічені сліди «рук грамотної людини». Головна увага коментарів була звернена на виясненне історичного підкладу творів — тих подій і обставин, з котрих вийшла та чи інша пісня; се було ділом Антоновича. Драгоманов же дав до деяких пісень цінні екскурси в бік фольклорних порівнянь. Чисто літературна, стилістична сторона лишилась здебільшого не рушеною — се потім підніс як слабшу сторону збірки Костомаров, рецензуючи її зараз по виході на сторінках «Вѣстника Европы».

Другий том мав, по пляну укладачів, обіймати II і III відділ «пісень віку козацького»: II відділ містив пісні «про боротьбу з Поляками за Богдана Хмельницького», III мав принести пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 року. По словам редакторів (передм. до II т.) се все було приготовлено до друку вже в осені 1874 р. Але вість про вихід першого тому корпусу, очевидно, розворушила громадянство, і з відусіль стала напливати сила нового матеріалу (редактори називають нові збірки Максимовича, Оп. Марковича, С. Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького). Вони давали особливо багато для 2-ї пол. XVII в. і пізніших часів, тому редактори порішили нашвидку доповнити тільки матеріал про Хмельничину і випустити його окремо, як I випуск II тому, додавши до того де-який матеріал книжного походження: уривки з віршів на смерть Сагайдачного опубліковані свого часу Максимовичем (повний текст Петерб. Публ. бібліотеки, з котрого черпав Максимович, видав Голубев) де-які вірші про Хмельничину і пізнішу драму «Милость Божая Україну отъ обидъ лядськихъ свободившая»). З народніх творів сюди війшли 6 дум біль-менш суцільних і два фрагмента, та 10 пісенних номерів — з котрих одначе тільки дві або три підходять під категорію дійсно історичних пісень: інші механічно зв'язані з історичними йменнями пісні різних категорій, або невеличкі фрагменти. Цілий ряд пісень на тему боротьби козаків з Польщею з часів перед Хмельницьким почасти друківаних в ранійших збірниках, почасти одержаних в рукописах, знов був редакторами висортований, а «опорочені» тексти з критичними увагами обіцяно було подати в кінці видання.

Друга частина тому — «пісні з часів Гетьманщини під московським підданством од смерті Б. Хмельницького до першої руїни Січи й кінця Мазепи в 1709 р.», як їх потім характеризував Драгоманов⁵ — для котрої прийшло стільки нового матеріалу, мала вийти слідом — але

⁴ Нові українські пісні про громадські справи, ст. 127.

⁵ Нові пісні про громадські справи, ст. 127.

не вийшла. Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань толкував се тим, що з початком 1876 р. він виїхав за кордон (а ладитись до виїзду став ще з осені з плянами закордонного політичного видавництва), літом же 1876 р. вийшов звільний заборонний указ. Друку етнографічних текстів він одначе не забороняв; але Драгоманов та мабуть і Антонович також, уважали неможливим дати відповідний коментарій до сих пісень, рахуючись з новими цензурними вимогами. На сім пункті потім виникла цікава дискусія між Драгомановим і київською громадою, коли Драгоманов став плянувати продовження сього видання за кордоном, а київська громада доводила безхосенність такого закордонного видання, не допущеного цензурою до Росії. Драгоманов на цензурних прикладах доводив, що в межах Росії збірник міг би пройти тільки в такому покаліченім вигляді, з таким однобоким коментарем (пропущенням всього, що зверталось би против російського режиму і допущенням того тільки, що зверталось би проти Польщі), що про народні настрої давалось би зовсім невірне поняття. Се може нам пояснити чому видання третьої книжки козацьких пісень так загалось.

В кожнім разі Драгоманов категорично пише (1883 р.), що виїздячи за кордон, він розділив «зведені до купи спільною працею списки пісень» з Антоновичем так, що Антоновичеві зістались пісні від Хмельницького до Мазепи і цікл гайдамацький, а з собою Драгоманов узяв инші пісні XVIII віку і весь матеріял XIX (пісні рекруцькі, кріпацькі, пісні про волю, «про найми і здирство»). Він потім і опублікував значну частину свого матеріялу з початку, в 1881 р. загальний огляд пісенних мотивів від скасування Гетьманщини до смерти Олександра II, з богатяма цитатами, а далі серію пісень про першу руїну Січі, 1709 р., про Палія і Мазепу, про роботи на лінії і на каналах, про московську службу в Гетьманщині — се зложилось на дві книжки «Політичних пісень Українського народу», випущені в Женеві в р. 1883 і 1885 (перший і другий розділ першої частини, продовження не було).

*

Таким чином первісний плян не був сповнений. «Повна історія нашого народу в його власних піснях» не справдилась. Лишилась невиданою вся серія пісень зарахована до другої половини XVII в., в тім числі й кілька дум; пісні історичні й балади з польського володіння XVIII в. — в тім числі весь цікл гайдамацький; «козацтво по руїні нової Січі: Запорозжці в Туреччині і Чорноморці», по класифікації Драгоманова; нарешті — пісні на соціально-політичні теми XIX в., тільки сумарично оголошені Драгомановим.

Нинішне п'ятидесятиліття нагадує нам про сю недокінчену працю про сей несповнений обовязок перед народом і його творчістю.

Він повинен сповнитись.

Приймаючи катедру історії Українського народу у Всеукраїнській Академії Наук, — що зійшлося з отсим п'ятидесятиліттям, я поставив собі в обовязок між иншим і відновлення сеї недокінченої поперед-

нім поколінням істориків праці — з деякими неминучими змінами в її переведенню, які диктуються змінами в напрямках і методах наукового досліджування і в потребах наукового й культурного життя.

Ті мотиви, які водили сею працею в 1860—1870-х рр., розуміється, в значній мірі стратили свою гостроту, що надавала цьому поетичному корпусові значінне національної, революційної маніфестації.

Ті критерії, з якими підходило тоді до цього матеріялу, не можна сказати щоб не мали в собі правди для того часу, але ми не потребуємо їх тепер так висувати на перший плян. Ті соціально-політичні завдання до котрих приладжувано сю працю тоді, нині розв'язані, чи розв'язуються іншими методами і засобами.

Ми й тепер не заперечимо, що сей писаний матеріял дуже цінно вібиває в собі соціальні ідеї й змагання народних мас в давньому і не дуже давньому минулому й варт з цього боку уваги історика соціального життя, — хоча народні маси за сей час виявили своє соціальне обличчя далеко виразніше іншими способами.

Але студіюванню цього самого й іншого поетичного матеріялу переканало нас, що надія подати «повну історію нашого народу в його власних піснях» була перебільшена; що поетична творчість і традиційна пам'ять народу не спинається скільки небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивности колишнього вражіння чи заінтересовання сих мас тою чи іншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні психологічні й естетичні фактори, до котрих треба підходити не тільки з історичною, але і з літературною мірою. Тим не менш, розуміється, не трапляє цього інтересу досліджування, які саме факти відбилися в поетичній уяві і як вони переломилися в традиції. Але виключно історична точка погляду, з котрою розглядалися ці поетичні твори в старім корпусі, нинішньому дослідникові не може не здаватися однобічною. Бажання його укладчиків — взяти від них все для історичного толкування — мусять бути признані за перебільшені.

Се те корисне, оправдане перебільшенне, яке віддає сьому прислугу, вказуючи, через вичерпанне певного методу досліджування, необхідність піти до цього матеріялу з іншими мірами й критеріями.

Се й робили пізніші дослідники, які звертались до цього матеріялу. Тим часом як пок. Франко задумав і дійсно почав був в своїй капітальній, на жаль недугою перерваній праці («Студії над українськими народними піснями», 1907—1913) нову ревізію пісенного матеріялу з історичного становища, — пок. П. Г. Житецький поставив питання про думу як літературний рід: зв'язав разом думи історичні, включені в корпус Антоновича—Драгоманова з думами моралістично-побутовими, що зістались поза сим корпусом, і як літературну цілість піддав, історично-літературному і стилістичному аналізу. Сею дорогою пішли потім інші, молодші дослідники як Ткаченко-Петренко, Єрофеїв, а львівський фольклорист-музик Філярет Колеса рядом цінних студій вияснив формальну сторону думи з боку метричного і музичного, як цілком окремих літературно-музикального роду.

З другого боку ряд дослідників — почавши від нині покійних Веселовського, Драгоманова, Дашкевича, Сумцова — і кінчаючи нині працюючими як Гнатюк, Полівка, Кузеля, Яворський й ин., присвятили чимало праці виявленню тем дум і балад, їх міжнароднім розгалуженням, зв'язкам мотивів дум і пісень, переходам пісень «іменних» і зв'язаних з історичними йменнями й подіями — до категорії пісень історично-побутових безіменних, і навзаєм. Клясична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми, хоч не доведена до кінця і не освітлена загальною студією, котру він відкладав на кінець, — дала свого часу дуже цінний перегляд інтернаціонального європейського матеріялу і отсього неустанного процесу так би сказати історіозації і де-історіозації поетичних тем: прив'язування новелістичних, побутових, анонімних тем до історичних імен і подій та наверхствования певних історичних подробиць на таких мандрівних інтернаціональних новелістичних чи баладних темах, навпаки — оголювання історичної пісні з історичних акцесорій та переходу її до категорії анонімних, так званих «низших епічних пісень». З сього боку праця Чайльда послужила — можна сказати школою, яка вчила, як належить підходити до історично-літературного толкування таких епічних пісень, і нашої українській етнографії й історичній поезиці — яка на жаль в останніх десятиліттях не виявляла бажаної енергії досліду, ще належить багато взяти з сеї інтернаціональної лабораторії. Належить взяти і нам приступаючи до відновлення недокінченої праці над виданням і дослідом скарбниці української історичної пісні.

Принцип історично-літературний, полишений на далекім плані при укладанню старого корпусу, тепер мусить бути взятий під увагу в повній мірі. Укладанне по хронологічній схемі різних категорій пісенних творів мало свою рацію тоді, але повторяти його ще раз нема причин. Поновляючи завданне можливого повного корпусу, історичних пісень, дум та історично-побутових, «бродячих пісень», як їх називали редактори старого корпусу, або низших епічних пісень, як їх часто звуть нинішні дослідники, а ми за Чайльдом будемо називати для короткості *баладами*, — ми мусимо підходити до сього матеріялу не з виключно історичного, тим менше — хронологічного становища, але також і з історично-літературного. Сим разом мусимо угрупувати матеріял власне з сього становища, а не розбивати й розпорошувати по хронологічній схемі, та як се робилось тоді.

Виходячи з сього принципу, пісні обрядові всіх категорій мусимо лишити на боці, так само як і вірші книжного походження. Мусимо зайнятись виключно *епічною піснею*.

Серед неї на першій місці стоять *думи*, так як були в центрі уваги й укладчиків старого корпусу, як найбільш оригінальний в формі й змісті, спеціально український рід. До їх корпусу вони ввійшли тільки частинно, й губились серед иншого пісенного матеріялу. І так з того часу і досі, як се ні дивно, ми не маємо повної збірки дум — сеї найкращої й найхарактернішої, найоригінальнішої категорії нашої усної поезії. Нинішнє п'ятдесятилітте нападає ще раз сю прогалину.

Треба нарешті дослідникам і громадянстру мати можливо повний науковий корпус сих творів.

Наукові досліді, серед котрих перше місце після праць П. Гн. Житецького мушу віддати творам згаданого вже львівського ученого Філярета Колесси вияснили вповні, що ми маємо тут ясно-визначену певними мелодічними, ритмічними, стилістичними і настройовими показниками літературний рід, вповні оригінальний, органічно розвитий на нашім словеснім ґрунті.

Назва *думи*, котрою його стали означати за прикладом Максимовича, що перший вказав на сі твори, як на особливу літературну категорію, як відомо, вповні умовна, конвенціональна. Вона не звісна ні в народнім ужитку, ані — здається мені — навіть в нашій українській літературній традиції не прикладалась ніколи до поетичного твору, пісні або що. Пішла вона, по всякій правдоподібности, з польської літератури: Максимович, подаючи першу дефініцію думи, цитує при тім характеристику польського літературного критика К. Бродзінського, який одначе вжив се слово не в нашім розумінню дум, а так як уживалось воно в польській літературі — в значінню елегічних пісень.⁶

Найстарший факт того роду, се згадка Сарніцького, в 2-ій половині XVI-го віка, про «елерії, quos dumas Russi vocant», при чім треба мати на увазі, що се Russi може означати не тільки Українців по національности, але й «людєй з Руси», як означіння провінції і географічного розповсюдження сього терміну — «думи». У инших польських письменників він прикладається не до польських пісень, а головню до тих епічних творів, які розносилися в XVI—XVII вв. популярними сербськими співцями й спеціалізувались кінець кінцем як означенне українських пісень. Саме се слово могло бути принесене «сербами» в означінню епічної пісні (в болгарській мові дума значить «слово»). Ділом Максимовича було се, що він спеціалізував сей вираз в приложенню до кобзарських пісень, котрі ми називаємо сим іменем: нерівноскладових творів епічного змісту. Його дефініція була прийнята Срезневским в «Запорожській Старині» й утрималась в нашій фольклористиці, не вважаючи на ріжні пізнійші вагання, спричинені, в ґрунті річи, тим же польським уживаннем сього слова. Так Лукашевич вернувся був до вживання «думи» як терміну для кожної елегічної, чи взагалі лірично-закрашеної української пісні, в розумінню

⁶ В передмові до першого видання пісень («Малоросійскія пѣсни», 1827), ст. VI, Максимович пише: «Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко времени гетманства — до Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малоросійскими рапсодами. Восемь таковыхъ думъ издалъ князь Цертелевъ подъ названіемъ: «Опытъ собранія старинныхъ малоросійскихъ пѣсней». Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського (з російського перекладу): «Малоросійскія думы извѣстнѣе сербскихъ пѣсней. Въ нихъ гораздо болѣе сладкой меланхолии; в пѣсняхъ же военныхъ болѣе силы и картинъ пѣитическихъ».

Бродзінського й інших польських романтиків. Натомість Метлинський, розвиваючи характеристику Срезневського,⁷ хоч не ставив собі завданням дати зовсім точне означення думи, підійшов досить близько до сучасного розуміння її. «Пісні моралістичні, каже він в передмові до своєї збірки, — іноді зявляються в формі думи, або стихів вільного, нерівного розміру, близького до благозвучної прози, з римами, і сим наближаються до відділу пісень билевих, що представляють зовнішні події народнього життя». Житецький, характеризуючи думу з формального боку багато пізніш (1892) — в першій праці, що ставила собі завданням досліду її як літературної форми, — як свого часу Срезневський, — підчеркнув замислування думи в римуванні — не дуже добірним, але можливо як найбогатшим, і вплив сього римування на строфічну будову, або періодизацію думи («як тільки зявляється в розвою оповідання рим, він зараз же відокремлює стих»). Але по за тим підніс іще й тісний звязок ритмічної будови з синтактичним укладом:

«Кожен стих думи, який би не був його обсяг, — пише він, — містить в собі оден риторичний акцент. Звідси ясно, що в стиху думи нема стіп, бо кожен з них рівний окремій стопі (розуміємо стопу тонічно-ритмічну, а не тонічно-метричну, прийняту в літературній версіфікації). В поміч акцентів, для яснішого відріжнення одного стиха від другого приходить ритм — і один той самий ритм сполучає іноді більш десятка стихів. Стих думи іноді зростає до тої міри, що ми маємо в нім вповні розвинену і закінчену гадку. Стих сей зязується з кількома меншими стихами здебільшого однородним римом, тому від цілого ряду таких стихів одержується вражіння текучої плавної мови, що притягає увагу читача не стільки зовнішньою конструкцією, скільки змістом своїм. Давно вже звать сей розмір ритмічною («мѣрною») прозою, і дійсно відсутність в нім дрібних одиниць звичайного віршового розміру і повна свобода в конструкції наближають його до натхненої промови оратора, що непомітно для себе почув у своїй вимові ритмічний хід мови. Само собою зрозуміло, що се така віршова (стихотворна) міра, яка не може стояти в повній залежності від музичного ритму. Відомо, що всі думи співаються одним способом (напѣвомъ), дуже типовим, але в музичнім рисунку дуже не хитрим. Напів сей не що инше, як мельодійний речитатив, котрому надається експресія, згідна з змістом стиха — то жвава і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, користуючися з рухомости стиха, для котрого не обовязкова симетричність частей, звязаних одностайною правильністю музикального такту, виконавець думи являється інтерпретатором стиха, надаючи йому той чи инший вираз, згідно з настроєм його власного почуття. Відси ліричний, патетичний тон, що вносить особливу інтимність в музикальне виконання думи».⁸

⁷ Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші, а як прозу відзивався про них так: «Дума не пѣсня, хотя и поется, подобно пѣснѣ, под звуки бандуры; риѣмы в думѣ не составляютъ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію благозвучія. Чѣмъ болѣе риѣмъ, чѣмъ чаще риѣмы, тѣмъ лучше слогъ думъ».

⁸ «Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ», первісно в К. Старині 1892, I, с. 26—29. До влучних помічень шан. дослідник додав замітку меньше влучну і характеристичну тим, що вона показує, як часто забувається при-

До сеї досить повної характеристики кілька суцільних рис додав, як спеціаліст в ритміці й музиці Філярет Колесса, котрого дефініцію можна вважати останнім дотеперішнім словом в означенню думи як музикального і літературного типу: «Дума се мелодичний речитатів із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації, рецітація, достосована до синтактичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак різнovidні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мелодично-ритмічні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначають граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно однакових відступах».

«Віршова будова дум ґрунтується головню на паралелізмі, що проґявляється аналогичним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастіше дієсловним ритмом».⁹

Отже при всій конвенціональності назви думи самий сей рід словесної творчости вирисовується перед нами дуже виразисто і твердо, як з музичного, так і з літературного погляду, і повинний бути на решті представлений в усій цілості і повноті, як з своєї музичної, так і літературної сторони, як обект дальших дослідів, котрих він в високій мірі заслуговує своєю національною і загальною вартістю.

*

При всій своїй ориґінальності і сорозмірно новій фактурі наші думи і в своїй літературній і в музичній структурі стоять в дуже інтереснім звязку з ріжними архаїчними формами, як українськими, так і иноплеменими, і через се власне мають великий інтерес: не тільки для українського громадянства — як одна з дійсних перлин нашого народнього життя, але й для дослідника творчости взагалі, як дуже інтересна і своєрідна її категорія.

Та оскільки можна орієнтуватись по дотеперішнім студіям, найбільш історичні верстви сеї творчости — ті що найбільш цінілись дослідниками-істориками, — мусять уважатись верствам не тільки найновішими, але й найменш характеристичними для сього літературного роду. Ліризм і патетична експресія, що характеризують музичну й словесну будову дум, очевидно, мали служити для відповідного віддання глибоко-схвильованого почуття иншого порядку ніж побідні настрої ціклю Хмельниччини — найбільш історичної частини репертуару дум. Невільницький плач «невільницька псалма», як старі кобзарі називали «настоящі» пієси своєю репертуару — се по всій очевидности, таки дійсно перша підстава, основний тон його.

падковість і конвенціональність самої назви дума, з котрої не допустимо що-небудь брати для характеристики сього літературного роду: «Такимъ образомъ, стихотворная форма думы находится въ полномъ соотвѣтствіи съ ея внутреннимъ строемъ, который выражается самымъ названіемъ ея». Назва «думи» нічого не може виражати з її істоти, бо цілком довільно звязана з нею.

⁹ Мелодії українських народніх дум, I, с. XXXIII (1910).

Зовнішня будова думи — се степенування виразу і настрою через на-верстоване паралельних, симетрично наголошених і спільним римом закінчених стихів, очевидно, утворилась не для іншого завдання, як для того, щоб дати відповідну музикально-поетичну форму такому плачу-голосінню. Оpubлікованне першого корпусу українських голо-сінь, довершене недавно, працею галицьких дослідників, дало змогу ближче приглянутись сій — до нині ще захованій галузі патетичної лірики й перевірити раніше вже зроблені помічення над аналогіями українського голосіння з різними формами української лірики. Філя-рет Колесса свою новішу працю про походження дум спеціально присвятив їх аналогіям з голосіннями за помершим, і збирає свої по-мічення в такій тезі:

«В думах бачимо лише вищу стадію того самого речитативного стилю, який виступає в голосіннях на давніших ступнях развою, у примітивнішому складі: відси й беруться де-які різниці між од-ними й другими. Та голосіння споріднені з думами не лиш музичною формою і віршовою будовою, але також мотивами, поетичними об-разами та глибоким ліризмом».

Автор на підтвердження посилається на висновки дослідників про примітивне сполучення похоронного обряду з співами і хорсводами, — користуючись передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Ве-селовського. Він вказує на генетичний звязок початків героїчної епіки з похоронним голосінням, власне з епічним елементом його: просла-вленнями діл помершого. Можна вказати на ще яскравіше предст-авленне справи з сього боку в звісній праці американського історика поетики Френсіса Гаміра (Gummere) про «Початки поезії», що свого часу була прийнята з великою повагою західними науковими кругами, як певного роду заміна недоробленої праці Чайльда, але на жаль мало відома нашим дослідникам. Розслідуючи колективні завязки епічної пісні-балади, він дає дуже інтенсивні вказівки на звязок її з весіль-ним і похоронним обрядом, з оплакуванням помершого і прославлен-нем його прикмет і діл, що мало метою підняти родичів на пімсту за нього. Без сумніву в «плачі» треба справді шукати завязку того па-тетичного тону, що характеризує музику й словесну будову думи.

В нинішнім репертуарі ми знаходимо його в найбільш ясно і силь-но виявленій формі в невірницькім плачу, котрого маємо дві варі-анти — плач невірників і плач невірника, і в описах смерті козака чи невірника в степу, не оплаканої і не відомщеної: сей мотив при-ходить в думах про «рубаних козаків» (Федора Безрідного), про са-марських братів, утечу братів з Азова. Укладчики нашого старого корпусу цілком вірно, хоча й побіжно зазначили се, що «найстарші взірці думи, певно, се дума про неволю турецьку і утечу трьох братів з турецької неволі з Азова» (передм. XV), і вказали на аналогіїї сеї невірницької думи з словом о полку Ігоревім, — що «на добрую долю ешь сказаніе о неволѣ братьевъ Игоря и Всеволода у Половцевъ», і що до форми може бути назване «южнорусскою думою XII в., не имѣвшею только рифмы новѣйшей украинской думы». В своїм аналізі

«Слова» (в «Історії української літератури») я мав нагоду піднести той патетичний, афектований тон, що дійсно зближує його дуже яскраво з невірницькими думами, з одного боку, з голосіннями — з другого. В нашій словесности се були, очевидно, тони такі ж старі як похоронний обряд. Але коли ми спитаємо себе, коли і в яких обставинах ці мотиви мусіли дістати останнє літературне оброблення, се дасть нам відповідь і на питанне, до якого часу належить та форма дум, в яких ми маємо ці теми, інакше сказавши — коли остаточно сформувався нинішня форма думи.

Сей момент, знов таки, правильно вказали й покійні укладчики корпусу, і новіші історичні та літературні досліди вповні потверджують їх гадку. Останній момент, коли ще раз обгострилися напади степовиків на Україну, забіранне її людности до неволі розвинулось в страшних розмірах, і плач над долею невірника, мотиви боротьби за його визволення і голосіння над тими борцями, що зложили свої голови в безлюднім степу, не оплакані й не похоронені — се кінець XV в. і перша половина XVI, почавши від обгострення відносин Польсько-Литовській держави з Кримською ордою, з Менглі-герасем, що ставши васалем Туреччини і союзником Московщини, звертає всю хижацьку енергію своєї орди на руйнування України, як провінції Литви-Польщі. Тоді от, в першій половині XVI в., до того часу, поки козащина не зломала до решти ординської сили, незвичайну гостроту здобули такі теми, як масове забиранне у неволю, відірвання бранців від роду і краю, страждання на турецьких каторгах, невірне і вільне ренегатство, щасливі й нещасливі утечі з неволі та блукання в степовій пустині, лицарська козацька боротьба за визволення, бранців, її успіхи й неудачі, трагічний кінець козака, що кличе до пімсти його товаришів і т. д. Вони й були очевидно оброблені в експресивнім, патетичнім, піднесенім тоні, за поміччю загальних місць, чи мальовничих засобів народньої поезії свійської, — і тої героїчної сербської, спопуляризованої в тім часі мандрівними «сербями», що теж додала не одно з своєї скарбниці. Ті теми сучасної думи, які своїм характером і способом представлення найближше підходять до сих вихідних обставин, повинні бути положені в основу розсліду сього літературного роду і мусять почати собою будучий корпус, побудований на принципах історично-літературного досліду — еволюції сеї поетичної творчости. Се невірницькі плачі і плачі над долею невірника, про котрі я сказав. Але тим часом, як самі невірницькі плачі дійшли до нас в такій свіжості і безпосередності, як вони могли співатись на українських базарах XVI в., інші елементи сеї первісної невірницької думи бачимо лише епізодично включені в теми епічного характеру, з побутовою або моралістичною закраскою, як дума про утечу азовських братів, Марусю Богуславку та Івана Богуславця, про сокола і ин. Моралістичний елемент, впроваджений до сих тем, продовжується далі в суто моралістичних творах, в обстанові або історичній, козацькій, або загально-побутовій, як думи про Олексія Поповича, Івана Канівченка, вдову і трьох синів. Елемент же епічно-романтичний знаходить свій вираз в такій поемі на невольницьку тему, дер-

жаний уже не в елегійнім, а в тріумфальнім тоні, яку дає дума про Самійла Кішку.

Тема гіркої самотньої козацької смерті — далеко від роду і батьківщини так само розроблюється в ріжних напрямках, то комбінуючися з елементами моралістичними (дума про самарських братів), то розроблюючи ту чи іншу мальовничу деталь козацького життя (прощання козака з бандурою — цікаве особливо своїми полуднево-славянськими анальоґіями), то підносить престиж козацького війська (Федір Безрідний). Іншим разом розвиває поетичні мотиви на тему гіркої розлуки з родом (прощання козака з сестрою, прогнання пасинка з дому відчимом). Переходить в сумовиту іронію над гірким гарьованнем козацької сім'ї, полишеної козаком на власне призволене. Але з другого боку, переводячи свою повість з тону мінорного в мажорний, оповідає про поєдинок обідранця козака над лишним татариним. А звертаючи вістре сеї антитези замість турецьких дуків до своїх доморадних, дає соціяльну поему про Ганжу Андибера та його глузування з дуків — срібляників.

В цих трансформаціях, набираючи епічного елемента, дума часто і залюбки, для більшої документальности прикрашає свої оповідання географічними та історичними йменнями. Сі ніби-то документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи іншої думи, помітити анахронізми, які виникають з недорічного комбінування сих імен, і т. под.

Але треба признати, що се було здебільшого марна робота. Автори й перерібщики дум наїрали імена з послуху, видумували від себе фантастичні, quasi-історичні прізвища і ситуації, і надавати їм якесь серйозне значінне не годиться. Розуміється, трапляються часом реальні подробиці того часу, або відбиття дійсних географічних, економічних або культурних обставин, дуже цінні для історика. Але номенклатура їх дуже часто така ж мало історична, як номенклатура Шекспірових драм. Думи сеї групи тільки *підкрашені історично, але не історичні в основі*. Вони повинні студіюватися з становища історично-літературного, порівняно-фольклорного. Під ними може знайтись і якась історична подія, але зовсім незалежно від тої номенклатури, котрою прибрана кінець-кінцем тема думи. Так під думою про Самійла Кішку викрито історію невільницького бунту 1642 р., котра не має нічого спільного з Кішкою й його часом, і под.

Дійсно історичні думи про Хмельниччину, що являються одною з пізнійших верств в нашій репертуарі, і в історії розвію думи се, без сумніву, одна з новітніх стадій. Поруч неї могли бути ще інші пізнійші верстви, які не дожили до наших часів, так як дожила дума про Хмельниччину. Дума про Сірчиху і Сірченків, що стала звісною з запису Ломиковського, дає взірць таких пізнійших композицій з ріжних загальних місць, для поетичного оповідання про пізнійші події. Вона становить явище аналогічне з такими ж пізнійшими контамінаціями билинними і думами на теми побутово-моралістичні й дає здогадуватися про цілу пізнійшу історичну верству, очевидно, затрачену

в традиції XIX віку. Правдоподібно, тут були думи про різні події другої половини XVII в. Але оскільки вони не побрали загально інтересного епічного змісту, вони мали шанси дуже скоро забуватись, коли затиравсь інтерес до оспіваної особи чи події, і тому вигинули.

Так представляються головні розгалуження нинішнього репертуара дум. Не вважаючи на великі спустошення, пороблені в нім часом, він ще визначається різноманітністю, багатством різних течій і мотивів, — особливо коли взяти під увагу, що нинішні тексти в переважній більшості не віддають своїх архетипів, а самі являються контамінацією, сполученнями різних загальних місць взятих почасти з тих дум, які ми маємо, почасти — з нині вже затрачених. Історично-літературному дослідові зістається ще велика, цікава, вдячна робота на сім полі.

Але перед усім мусить бути дана для того збірка текстів.

Я вважаю, що се повинно бути зроблене як найскоріше. За тим може прийти згодом історично-літературний, порівняно-фолькльорний коментар, збірка музичних записей з відповідними поясненнями ритмічно-музикальної структури. За збіркою текстів дум пішов би корпус історичних пісень, далі — балади. Розуміється, я не хочу недооцінювати всіх труднощостей переведення сього пляну в нинішнім розбиттю наукової праці, розпорошенню колишніх збірок матеріалів і т. д. Я даремно роспитую за різними рукописними матеріалами: текстами зібраними для старого видання і под. Бажаю дійти й тих рукописних записей, з котрих друкувалися всі видані тексти; може бути що з часом, при заінтересованности сим громадянства, се й удасться, бодай почасти. Але відкладати до того часу видання, скажім, отсього корпусу дум я вважаю недопустимим. Дуже можливо, ще та збірка, яку ми зараз зробимо, буде мати характер тимчасовий, «робочий», і тільки згодом буде заступлена виданням дефінітивним, «*per varietur*». Але таке робоче видання сильно потрібне зараз, і чим більше воно викличе заінтересовання, руху на сім полі, відкрити нових матеріалів і под., — тим краще і корисніше буде для науки.

Сим, як я вже сказав, має між иншим зайнятись катедра, яку я маю честь зайняти, і я користаю з сеї нагоди, щоб поставити де-які питання:

Чи не відомо, де переховуються тексти вжиті для старого корпусу дум і пісень, особливо матеріали не вивезені за кордон Драгомановим — тексти другої половини XVII в. і цікль гайдамацький?

Чи не відомо, де знаходиться копія записи Ломиковського, з його іменем, котру привозив до Київа в 1870-х р.р. пок. Маслов, і з неї зняв тоді копію Драгоманов, але без права опублікування, як се він потім росповів в «Життю і Слові» 1895 р.?

Хто знає, де взагалі переховуються які-небудь записи дум, хоч не використані, хоч і використані вже до друку?

За всякі такі вказівки катедра буде дуже вдячна. Ще більше тим, хто уділить свої записки для скопювання. Бо при виданню бажано

взяти до уваги всякі записки, хоч би й малоцінні і вже використані до друку.*

Читано на прилюднім засіданню
Історичної Секції 11 травня 1924 р.
Квітень, 1924 року.

* Вперше друковано в українознавчому журналі «Україна», книга 1—2, 1924, стор. 97—108.

ПРИЧИНОК ДО БІБЛІОГРАФІЇ В. АНТОНОВИЧА

У першому томі творів В. Антоновича (Київ, 1932) подав М. Ткаченко «Бібліографію праць В. Б. Антоновича та праць про нього» (ст. LIX-XС). Там зібрано вичерпну бібліографію, однак автор її вказав на «неповноту щодо деяких закордонних видань, що вийшли ще до війни 1914 р., бо їх не можна було здобути під час роботи» (ст. LXI). Ми доповнили ці прогалини.

Від часу видрукування тої бібліографії минуло вже понад пів сторіччя. За той час з'явилося багато нових праць про В. Антоновича. Ми їх подаємо, однак ми свідомі, що наша бібліографія, в рамках доповнення бібліографії М. Ткаченка неповна, «вибрана», а тому ми й називаємо її причинком. Ми вилишили загальні праці, в яких про В. Антоновича не сказано нічого нового або важливого. Провести тут межу нелегко, вона силою обставин буде суб'єктивною. Ми віримо, що і в такому вигляді наш причинок — доповнення до бібліографії М. Ткаченка має своє значення.

Згадуючи передруки або переклади творів Антоновича зазначені у Ткаченка, ми в дужках подаємо рік першодруку, порядкове число і сторінку його бібліографії. Праці про Антоновича ми ділимо на дві групи: у перій подаємо праці присвячені спеціально йому, а в другій загальні, в яких говориться про нього. Окрему рубрику присвячуємо енциклопедичним гаслам. У бібліографії Ткаченка наведені лише дві такі позиції: Брокгауз і Ефрон (1890, ч. 41, стор. LXXXI) і Большая энциклопедия Т-ва Просвещения (1904, ч. 64, стор. LXXXII).

І. Бібліографія праць В. Б. Антоновича

1. «Розвідка про Гайдамачину», *Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці*. Львів, Накл. Наукового товариства ім. Шевченка, 1896, ст. 1-96. (Руська історична бібліотека, т. 19), (1876, ч. 26, ст. LXV).
2. «Уманський сотник Іван Гонта, 1768», *Там-таки*, ст. 97-123. (1876, ч. 73, ст. LXVIII).
3. «Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст.» (Переклад М. Павлика). *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII вв.* Львів, Накл. Наукового товариства ім. Шевченка, 1900, ст. 83-154. (Руська історична бібліотека, т. 8). Фотографічне перевидання, Ann Arbor, University Microfilms International, 1981. (1871, ч. 17, LXIV).
4. *Виклади про козацькі часи на Україні*. Із переднім словом про жите та діяльність Антоновича, із потретом автора, образами гетьманів, картою

- України і увагами д-ра Мирона Кордуби. Друге видання. Чернівці, 1912, XXIV + 232 + мапа (1897, ч. 205, ст. LXXVI).
5. *Твори*. Т. I. Київ, ВУАН, 1932. LXXXIX, 309 ст.
 6. *Коротка історія козаччини*. Третє видання. Вінніпег-Давфін, Накладом Олександра Чорнухи, 1971, XXIV + 232 ст. (Фототипічний передрук другого видання зі Словом про видавця Олександра Чорнуху Петра Роненка, ст. I-IV). (Серія: Літопис УВАН, ч. 2).
 7. *Коротка історія козаччини*. 4-те вид. Передрук третього (трохи збільшений формат). Вінніпег-Давфін, УВАН, 1972. Накладом Олександра Чорнухи, 1972.
 8. *Що принесла Україні Унія. Стан української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.* Вінніпег, Видавництво Української Греко-Православної Церкви в Канаді, 1952, 110 ст. Зміст: Іларіон (І. Огієнко). «Проф. В. Антонович», ст. 3-7; текст, ст. 9-105; зміст, ст. 107-110). Наново переглянений і проредагований переклад (див. наша позиція ч. 3).
 9. V. Antonovych. *Shevchenko and Ukrainian History. Shevchenko and the Critics 1861-1980*. Ed. G. Luckyj. Published in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies by University of Toronto Press. Toronto, 1980, pp. 91-95.

II. Бібліографія праць, статей та заміток про В. Антоновича

1. D. Doroženko, „Prof. V. Antonovyč, „panslavismus“ a rakouská policie“, *Časopis Národního Musea*. Praha, CVII (1933), pp. 171-183.
2. В. Дорошенко, «Примітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобзаря“», *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*, т. II (1939), ст. 99-108 і окремо (Видання Українського Іст.-Філол. Т-ва, ч. 42, 12 ст.).
3. Федір Слюсаренко, «Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича». *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства*, т. II, ст. 183-191 і окремо (Видання Українського Історично-Філологічного Товариства, ч. 38, 11 ст.).
4. І. К., «Світогляд Володимира Антоновича», *Краківські вісті; український щоденник*. Рік 3, ч. 244, 1 листопада 1942, ст. 4-5 (підвал).
5. Д. Дорошенко, *Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність*. Прага, Видавництво Юрія Тищенка, 1942, 163+(5) ст. Наукова бібліотека, ч. 14-15.
6. В. Горленко, «Володимир Антонович (з приводу 35-ліття його смерті)», *Краківські вісті; український щоденник*. Рік 4, ч. 155, 20 липня 1943, ст. 3 (підвал).
7. Любомир Винар, «Володимир Антонович про генезу і ріст козаччини до першої половини XVII століття», *Новий шлях; український тижневик*. Вінніпег, 1959, ч. 27-29.
8. М. Т. (М. Тараненко?), Володимир Антонович (1834-1908). *Український Календар 1968*. Варшава, КСУТ, ст. 175-176.
9. Л. Соневицький, «Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині», *Український Історик*. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1981, ч. 1-4 (69-72), ст. 98-104.
10. Степан Заброварний, «Володимир Антонович», *Наша культура; літературний та популярно-науковий журнал*. (Додаток до *Нашого слова*). Варшава, 1984, ч. 2 (299), ст. 5-8.

11. В. М'яковський, «В. Б. Антонович перед слідчою комісією» в: В. М'яковський. *Недруковане й забуте. Громадські рухи 19 сторіччя. Новітня українська література*. Нью-Йорк, УВАН, 1984, ст. 310-321. (1923, ч. 145, ст. LXXXV). (*Джерела до повітньої історії України*, т. I).
 12. —' — «Володимир Антонович», *Там-таки*, ст. 322-334.
 13. Симоп Наріжний. «Болодимир Антонович, 1834-1934», *Життя і знання*. Львів, р. 1934, ст. 161-163.
- — —
14. Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*. Прага, УВУ, 1923, ст. 127-136.
 15. О. Лотоцький, *Сторінки минулого*. Т. I. Праці Українського Наукового Інституту, т. VI. Варшава, 1932, ст. 163-174 і passim.
 16. Л. Васілевський-М. Галин-С. Стемповський-А. Топчибаши-Табуї, *Спогади*. Праці Українського Наукового інституту, т. VIII. Варшава, 1932, ст. 80-95 та ін.
 17. О. Мицюк, *Українські хлопомали*. Чернівці, 1933, ст. 80 passim. (Бібліотека «Самостійної Думки», ч. 2).
 18. *Архів Михайла Драгоманова*, т. I. Праці Українського Наукового Інституту, т. XXXVII. Варшава, 1937. Ст. 5-44, листи В. Б. і В. І. Антоновичів до М. П. і Л. М. Драгоманових.
 19. В. Чаговець, «Великий поет в пам'яті кїввлан», *Літературна газета*. Київ, 17. II. 1939, ч. 8.
 20. В. П. (В. Порський-М'яковський), «З оповідань Ореста Івановича Левицького», *Науковий збірник УВАН у США*, т. I. Нью-Йорк, 1952, ст. 104-110. (В. Антоновичеві присвячені ст. 105-107).
 21. Є. Чикаленко, *Спогади (1861-1907)*. Нью-Йорк, УВАН, 1955, ст. 105 і далі та ін.
 22. Д. Антонович, «Спогади», *Носі дні*. 1955 грудень, ч. 71, ст. 13-18 і 1956 січень, ч. 72, ст. 10-12.
 23. Dmytro Doroshenko and Olexander Ohloblyn, "A Survey of Ukrainian Historiography," *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US* (v. V-VI). New York, 1957 (18-20), pp. 176-187.
 24. *Історія Київського Університету*. Київ, 1959, ст. 185-186, 265.
 25. Ярослав Пастернак, *Археологія України*. Торонто, НТШ, 1961, ст. 21.
 26. Т. Шевченко в епістолярії відділу рукописів АН УРСР. Київ, Наукова Думка, 1966. (Див. Показчик імен).
 27. О. Лотоцький, *Сторінки минулого*. Друге видання. Українська православна церква в США, 1966 (фототипічне перезидання нашого ч. 15).
 28. Л. Виняр, «Ранні історичні праці М. Грушевського і кївська історична школа В. Антоновича», *Український Історик*, 1966, ч. 3-4 (11-12), ст. 26-32.
 29. Г. И. Марахов, *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине*. Київ, Издательство Киевского университета, 1967 (ст. 5-7, 98-102, 122-127, 129-142).
 30. *Коліївщина 1768*. Київ, Наукова думка, 1970, ст. 123-124 (в статті Г. Я. Сергієнка, *Історіографія Коліївщини*, ст. 118-133).
 31. П. Мірчук, *Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.* Нью-Йорк, НТШ, 1973, ст. 22-23, 183-185 та ін.
 32. Jan Tabiś. *Polacy na uniwersytecie Kijowskim 1834-1863*. Kraków, Wydawnictwo literackie, 1974. Passim.
 33. Г. И. Марахов, *Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е го-*

- ды XIX века. Киев, Вища школа, 1981, ст. 99-101, 112-115, 117 та ін.
34. Л. А. Коваленко, *Истогиография истории Украинської РСР від найдавніших часів до великої жовтневої соціалістичної революції*. Київ, Вища школа, 1983, ст. 70-72.
 35. В. Міяковський, «Київська Громада», в: В. Міяковський. *Недруковане й забуте. Громадські рухи 19 сторіччя. Новітня українська література*. Нью-Йорк, УВАН, 1984, ст. 264-286 passim.
 36. Illia Borshchak, *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*. [Paris], Dijon-Inprimerie darantiere, 1935, pp. 10, 29, 180-181.

III. Гасло В. Антонович в енциклопедіях

1. *Ottáv slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Druhý díl*. Praha, J. Otto, 1888, p. 490.
2. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna, t. I*. Kraków, Wydawnictwo „Gutenberg”, 1930-1932, p. 234.
3. *Masarykův slovník naučný. Lidova encyklopedie všeobecných vědomostí. Díl I*. Praha, Československý kongres, 1925, p. 210.
4. *Большая советская энциклопедия*. Главный редактор О. Ю. Шмидт. Москва, 1926. Том третий, ст. 97.
5. *Ilustrowana encyklopedia Traski, Everta i Michalskiego*. Redakcja dr Stanisława Lama. Tom pierwszy. Paryż, 1927, p. 141.
6. *Українська загальна енциклопедія*. Книга в 3-х томах. Під головуною редакцією І. Раковського. Львів-Станіславів-Коломия, т. I, ст. 130.
7. *Polski słownik Biograficzny*. Polska Akademia Umiejętności. Tom I. Kraków, 1935, pp. 142-144. (Jan Mioduszewski).
8. *Календар молодого українця 1938*. Словник українознавства. Львів, Дешева книжка, 1937, ст. 5.
9. *Hrvatska Enciklopedija*. Zagreb, 1941. Svezak I, p. 493.
10. *Большая советская энциклопедия*. Второе издание. Главный редактор С. Н. Вавилов. Ленинград, 1950, ст. 526-527.
11. *Енциклопедія українознавства*. Головний ред. В. Кубійович. Мюнхен-Нью-Йорк, НТШ, 1951. Т. 2, ст. 401-402.
12. *Lietuviu enciklopedija*. T. I. A. Boston, Lietuviu enciklopedijos leidykla, 1953, p. 209.
13. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. Т. I. Головний редактор В. Кубійович. Париж-Нью-Йорк, НТШ, 1955, ст. 50-51.
14. *Wielka Encyklopedia Powszechna*. T. I. Warszawa, PWN, 1962, p. 289.
15. *Беларуская савецкая эцыклапедыя*. Мінск, 1969. Т. I, ст. 354.
16. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. I. Київ, 1969, ст. 65.
17. *Большая советская энциклопедия*. Третье изд. Т. 2. Москва, 1970, ст. 271-272.
18. *Українська радянська енциклопедія*. Видання друге. Т. I. Київ, 1970, ст. 213.
19. *Шевченківський словник*. Т. I. Київ, 1976, ст. 41.
20. *Encyclopedia of Ukraine*. V. I. Toronto-Buffalo-London, University of Toronto Press, 1984, pp. 85-86.
21. *Українська радянська енциклопедія*. Гол. ред. колегія: М. П. Бажан та ін. Київ, Академія наук Укр. РСР, 1959, т. I, ст. 258.
22. *Український радянський енциклопедичний словник*. Гол. ред. колегія: М. П. Бажан та ін. Київ, Академія наук Укр. РСР, 1966, т. I, ст. 88.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Аксаков К., 33
Андрієвський М., 41
Антонович В. Б., 7-29, 32-40, 43, 46,
55-59
Антонович В. І., 57
Антонович Д., 57
Антонович М., 55
Антонович-Мельник К., 9

Б

Багалій Д., 7, 9
Бантиш-Каменський Д., 27
Батий, 42
Баторій С., 32
Безрідний Ф., 51, 52
Белій А., 21, 25
Білозерський М., 40
Богуславець І., 43, 52
Богуславка М., 52
Болеслав кн., 33
Борщак І., 58
Бродзінський К., 47, 48
Бугайов М., 21
Букресв Б., 21
Бучинський М., 40

В

Василенко М., 22
Васілевський Л., 57
Ващенко-Захарченко Л., 21
Величко С., 27
Весоловський А., 46, 50
Винар Л., 7, 8, 56, 57
Вишенський І., 21
Вольтер (Ф. М. Аруе де), 23
Врублевський В., 33
Всеволод кн., 51

Г

Гайкевич, 41

Галин М., 57
Ганенко, 41
Ганджа Андибер, 52
Ганицький, 43
Гедимін, 31, 32
Гедиміновичі, 31, 32
Гермайзе О., 7
Глинський М., 35, 36
Гнатюк В., 46
Гоголь М., 21
Голубев С., 43
Горленко В., 56
Грабянка Г., 27
Грушевський М., 11, 21, 22
Грушевський О., 7

Г

Гаммір Ф. (Gummere F.), 50
Гонта І., 55

Д

Данило кн., 35
Дашкевич М., 46
Джідай Й., 23
Довнар-Запольський М., 7
Доманицький В., 36
Дорошенко В., 56
Дорошенко Д., 7, 8, 56, 57
Драгоманов М., 11, 27, 39, 40, 41, 43,
44, 45, 46, 54, 57
Драгоманова Л., 57

Є

Єрофеїв І., 46

Ж

Житецький П., 46, 47, 48

З

Заброварний С., 57
Залюбовський Г., 41

Захарченко-Ващенко, див. Ващенко-Захарченко Л.

I

Іванишев М., 19, 28
Ігор кн., 51
Ільницький Л., 41

К

К. І. (диз. Коровицький І.) — І. К.
Калінка В., 22
Каманін І., 7
Канівченко І., 52
Кістяковські, 21
Кішка С., 52, 53
Коваленко Л., 10, 58
Колесса Ф., 46, 47, 49
Кордуба М., 56
Коровицький І. (І. К.), 56
Косач О. (Олена Пчілка), 41
Костомаров М., 18, 19, 23, 28, 39, 40, 43
Кропивницький М., 41
Кузеля З., 46
Куліш П., 40

Л

Лазаревський О., 22, 23, 32
Левицький О., 7, 57
Лелевель Й., 28, 32
Летаев, див. Бугайов М.
Лисенко М., 40
Лобода Г., 32
Лободовський М., 41
Ломиковський В., 53, 54
Лоначевський (-Петруняка) О., 41
Лотоцький О., 57
Лукашевич П., 48
Луцький Ю., 56
Ляскоронський В., 7, 43

М

Мазепа І., 35, 36, 37, 44
Максимович М., 27, 40, 43, 47, 48
Манжура І., 43
Марахов Г., 57, 58
Марунчук, див. Антонович В.
Маркович О., 27, 40, 43
Мартенів, 41
Мацієвич Л., 43

Маслов О., 54
Мельник-Антонович, див. Антонович-Мельник
Менглі-герай, 51
Мстлинський А., 27, 48
Михайлик, 42
Михайло кн., 42
Михальчук К., 21
Мицюк О., 57
Мірчук П., 58
Міяковський В., 57, 58
Мйодушевський Л., 53
Монтеск'є Ш. де, 23
Морозенко (Мрозолицький) С., 40

Н

Наріжний С., 57
Нечай І., 40
Низенко, див. Антонович В.
Ніс С., 40
Новицький Я., 40, 43

О

Огієнко І. (Іларіон), 56
Оглоблин О., 57
Олександр П., 44
Олексій Попович, 52
Омелькозичі, 35
Орлов О. гр., 27

П

Павлик М., 55
Падалица Т., див. Фіш З.
Палій С., 44
Пастернак Я., 57
Петренко П., 46
Підкова І., 32
Полівка Й. (Ю.), 46
Попович, див. Олексій Попович

Р

Ранке Л. фон, 7
Рильський Т., 21
Рігельман М., 27
Роснко П., 56
Роман кн., 42
Руданський С., 40
Рудченко І., 41
Русов О., 41
Русова С. (Ліндфорс), 41
Руссо Ж. Ж., 23, 33

С

Сагайдачний (Конашевич) П., 43
Самовидець, 27
Сарніцький, 47
Сверговський, 43
Сергієнко Г., 58
Симашкевич М., 41
Сіницький Д., 41
Сірчиха, 53
Сірченки, 53
Скальковський А., 24, 27
Скоропадський І., 47
Слюсаренко Ф., 56
Смоленський В., 33
Соневіцький Л., 57
Срезневський І., 27, 39, 48
Стемповський С., 57
Стоянів О., 41
Стрільбицький, 43
Судозщиків Є., 41
Сумцов М., 46

Т

Табіс Я., 58
Табуї Ж., 57
Тараненко М., 56
Тищенко Ю., 8, 56
Ткаченко М., 9, 55
Ткаченко-Петренко, 46
Топчибаши А., 57

Ф

Фіш З. (Падалиця Т.), 8
Франко І., 45

Х

Хмельницький Б., 35, 36, 37, 42, 43
44
Ходики, 14

Ц

Цертелев М., 47

Ч

Чагозець В., 57
Чайльд Ф., 46, 50
Чикаленко Є., 57
Чорнуха О., 56
Чубинський П., 40
Чурило, 42

Ш

Шевченко А., 43
Шевченко Т., 21, 24, 27, 56, 57, 59
Шекспір В., 52
Шиманів А., 41
Штангей, 41
Штогрин Д., 55

Я

Яворський М., 46

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Третій випуск «Грушевськіяни» містить статті Михайла Грушевського присвячені його академічному менторові Володимиру Антоновичу. Цим виданням рівночасно відзначаємо 150-ліття з дня народження батька української наукової історіографії Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834—1908) і його найвизначнішого учня і творця української національної історіографії Михайла Грушевського, якого 50-ліття смерті ми відзначили в 1984 році.

Тепер бажаво поінформувати наших читачів про наші дальші видавничі пляни. Як відомо, Українське Історичне Товариство, уважає одним із своїх важливих обов'язків причинитися до видання цілого ряду важливих публікацій присвячених Михайлові Грушевському і його добі. Ми свідомі, що в поневоленій Україні не є можливо студіювати об'єктивно творчу спадщину і життя нашого історика, якого твори є заборонені советською владою. Цей обов'язок спадає на дослідників поза межами України. До тепер УІТ видало два наукові збірники (спеціальні випуски «Українського Історика») присвячені М. Грушевському з нагоди відзначення 100-ліття його народин у 1966 році, і 50-ліття його смерті в 1984 році. Також в 1974 році започатковано нову серію УІТ «Грушевськіяна» в якій досі появилося три випуски. У 1985 році видано за редакцією д-ра Л. Винара бібліографічний довідник «Михайло Грушевський, 1866—1934. Бібліографічні джерела» в англійській мові, яке являється необхідним виданням для вивчення життя і творчости історика, як і взагалі найновішого періоду історії України.

У 1984 році УІТ оснувало «Видавничий Фонд М. Грушевського» призначений на видання праць історика, а також для публікацій досліджень присвячених вивченню життя і творчости М. Грушевського. Отже ми зробили все, що було в наших силах, щоб оживити «грушевськознавство», як важливу українознавчу дисципліну, що вимагає систематичного вивчення.

Протягом наступних років Українське Історичне Товариство запланувало підготувати і видати такі видання:

- 1) Збірник наукових праць М. Грушевського присвячених творцям Нової України (М. Костомарову, П. Кулішеві, О. Лазаревському, І. Франкові й іншим науковцям та діячам). Це видання плануємо видати також в перекладі на англійську мову.
- 2) Збірник публіцистичних праць М. Грушевського (вибірка його важливих публіцистичних праць, що друкувалися в *Літературно-Науковому Вістнику* та інших серійних виданнях).
- 3) Продовження видання «Грушевськіяни» — в якому друкуються різні матеріали і дослідження присвячені М. Грушевському, а також деякі його праці.
- 4) Михайло Грушевський: студії і матеріали. Збірник досліджень різних аспектів життя Грушевського і вибірка історичних джерел до його діяльності.

- 5) УІТ розглядає також можливість видати англomовний переклад *Історії України-Руси*, спершу томи 7 до 10, присвячені історії української козаччини.

Усі ці проекти УІТ зможе зреалізувати лише за активною допомогою українського громадянства і установ. Зокрема підготовка англomовного видання *Історії України-Руси* вимагає поважного фінансового вкладу і зусилля усієї української громади в діаспорі.

Цією дорогою звертаємося до українського громадянства і установ допомогти УІТ в реалізації цих важливих проектів і зложити пожертву на «Видавничий Фонд М. Грушевського».

Жертводавці, які зложать \$ 500 або більше стають рівночасно членами-меценатами У.І.Т.

Словним свій обов'язок супроти Великого Українця, який ціле життя присвятив розбудові української національної культури і української історичної науки.

Управа Українського Історичного Товариства

Пожертви проситья надсилати на такі адреси:

В Америці

Ukrainian Historical Assoc.
Hrushevsky Fund
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.

В Канаді:

Ukrainian Historical Assoc.
Hrushevsky Fund
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2
Canada

В Європі:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

З М І С Т

Л. Винар, До 150-ліття з дня народження В. Антоновича	7
М. Грушевський, Пам'яті Володимира Антоновича	11
М. Грушевський, В. Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності	13
М. Грушевський, З соціально-національних концепцій Антоновича	20
М. Грушевський, П'ятдесят літ «Исторических пѣсенъ малорусскаго народа» Антоновича і Драгоманова	39
Д. Штоґрин, М. Антонович, Причинок до бібліографії В. Антоновича	55
Показчик імен	60

C O N T E N T S

L. Wynar, To the 150th Anniversary of the Birth of Wolodymyr Antonovych	7
M. Hrushewsky, In Memoriam of Wolodymyr Antonovych	11
M. Hrushewsky, Wolodymyr Antonovych. Leading Ideas in His Works and of His Activities	13
M. Hrushewsky, Social and National Concepts of W. Antonovych	20
M. Hrushewsky, 50th Anniversary of "Istoricheskie Pesni Maloruskago Naroda" of Antonovych and Drahomanov	39
D. Shtohryn & M. Antonovych, Contributions to the Bibliography of W. Antonovych	55
Index	60

Канадсько-Український Бібліотечний Центр

Канадське Товариство Приятелів України
Торонто – Канада